

МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО ЯК ДЖЕРЕЛО КОДИФІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА (XVIII – ПОЧАТОК XIX СТ.)

Микола Кобилецький

*професор кафедри історії держави і права України
Львівського національного університету імені Івана Франка
доктор юридичних наук*

У статті показано роль і місце магдебурзького права у кодифікації українського права XVIII- початку XIX ст. Проаналізовано передумови і причини проведення кодифікації українського права. Детально висвітлюється створення Кодексу 1743 р. «Прав, за якими судиться малоросійський народ», «Процесу краткого приказного» 1734 р., «Суду і розправи в судах малоросійській» 1750 р., «Зібрання малоросійських прав» 1807 р. Досліджено джерела магдебурзького права, які використовувалися у кодифікації українського права.

Національно-визвольна війна українського народу проти Речі Посполитої спричинила виникнення української козацької держави на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким. Територія держави, за Зборівським договором, становила 3 колишні воєводства Речі Посполитої: Київське, Чернігівське та Брацлавське. Бажаючи знайти союзників у війні, Б. Хмельницький підписав загальновідому Переяславську угоду, що стала першим кроком до поступової ліквідації Української держави та цілковитого поглинання її Російською імперією [1, с. 151]. Серед інших положень українсько-московського договору Україні гарантовано збереження попереднього законодавства за правами та привілеями, які надали польські королі та Великі литовські князі. Це підтвердження повторювалось у наступних договорах України з Москвою [2, с. 91–155].

На місці ліквідованих польсько-шляхетських судів на Гетьманщині утворено сільські, сотенні, полкові та найвищий апеляційно-касаційний суд – Генеральний. Вони до 1730 р. діяли спільно з міськими судами магдебурзького права [3, с. 15]. Поки тривала національно-визвольна війна, а за нею “доба руїни”, суди розглядали переважно кримінальні та незначні цивільні справи. Після обрання гетьманом Івана Мазепи поступово почало налагоджуватись економічне життя Гетьманщини, що спричинило збільшення у судах кількості важких кримінальних й особливо цивільних справ. Відповідно зріс обсяг і складність роботи козацьких судів. Зрештою, під час війни загинула велика кількість фахових суддів [3, с. 16–17].

Фактично найкращими знавцями права на Гетьманщині були судові писарі [3, с. 17]. Поєднання судової системи з адміністративною, а також використання різноманітних правових норм призвело до корупції, хабарництва й інших зловживань, що дуже вміло використовувала російська влада для дискредитації органів влади Гетьманщини. Чинні у Гетьманщині нормативні акти дослідники поділяють на звичаєве право, польсько-литовське законодавство, законодавчі акти Гетьманщини, царське законодавство та судову практику [4, с. 25].

3-поміж польсько-литовських джерел розрізняли Литовський статут 1588 р., надрукований староукраїнською мовою, а в редакції 1614 р. – польською мовою з додатками польських сеймових конституцій та інших польських кодексів. На думку О. Кістяківського, на українських землях найширше використовували Литовський статут польською мовою [5, с. 53–54]. До найпопулярніших джерел магдебурзького права належить латинський переклад М. Яскера з глосаріями, що

складався із 3 книг [6^с. 24]. Використовували й розвідки П. Щербича під загальною назвою “Саксон”, видані у Львові 1581 р. [7^с. 70]. Як уже зазначалося, в Україні широко застосовували праці Б. Гроїцького [8^с. 20–21]. Використання на Гетьманщині різноманітних нормативних актів, більшість яких написано польською мовою, якою вільно володіла на той час лише незначна кількість осіб, сприяло перекладу їх українською або створенню нових правових джерел.

Петро I після переходу гетьмана Івана Мазепи на бік шведського короля, використовуючи сприятливу для нього ситуацію, вжив ряд заходів щодо обмеження автономії України. Новостворена 1721 р. Малоросійська колегія, що фактично виконувала вищі управлінські функції на території Гетьманщини, займалася також функціями вищого апеляційного суду. Однак діяльність Малоросійської колегії у галузі правосуддя створила ще більшу корупцію й стала знаряддям дискредитації органів української влади. Члени Малоросійської колегії були малоосвіченими людьми, не знали чинних в Україні законів. З їхньої ініціативи Петро I наказав гетьману Скоропадському перекласти на “російський діалект правні книги”. Згодом гетьман видав розпорядження про переклад “правних книг з польського на наше руское наречие” [9^с. 6]. Комісія, утворена з цієї причини, існувала весь час діяльності Малоросійської колегії. Але цю роботу не завершено. Після смерті Петра I тиск на Гетьманщину частково послабився. Зокрема скасовано Малоросійську колегію й обрано гетьманом Данила Апостола [10^с. 79]. У 1728 р. на прохання гетьмана цар Петро II видав “Решительные пункты гетьману Данилу Апостолу” [9^с. 11]. У них йшлося про те, що малоросійський народ судиться за різними правами, “которые названы Магдебурзькие да Саксонские статуты, из которых одни другим не согласуются” [3^с. 20]. Передбачалося також утворити єдиний кодекс замість “малоросійських прав”.

До найневідкладніших завдань українських юристів належало створення у першій половині XVIII ст. “Процесу краткого приказного”, який уперше опублікував М. Качалов 1861 р. Його, на думку А. Ткача, застосовували як практичний посібник і підручник для судових та адміністративних установ [11^с. 92]. Праця не набрала офіційного статусу, хоча широко використовувалася практичними працівниками [5^с. 87–88]. Про існування кількох примірників “Процесу...” зазначав А. Стороженко. Він у 1908 р. видав переробку цієї праці під назвою “Акцесь, или канцелярський порядок для наблюден'я въ Малой-Россіи въ полковых, магистратовых и сотенных” [12^с. 635–712]. Андрій Яковлів писав: робота над “Процесом...” розпочалася ще 1720 р. [6^с. 153]. Щодо дати його створення, то на більшості примірників позначено 1734 р. А от дату 1743 р., яка стосується “Акцесу...”, переписувач самовільно поставив замість справжньої дати створення оригіналу (1734). [9^с. 21–22].

Серед джерел, використаних у складанні “Процесу...” трапляються Литовський статут, “Порядок судів і справ міських права магдебурзького в Короні Польській” Б. Гроїцького, “*Speculum Saxonum albo Prawo Saskie u Magdeburskie*” П. Щербича, російське законодавство, нормативно-правові акти Гетьманщини та ін. Основним джерелом став Литовський статут. Структурно “Процес...” складався зі вступу, додатку під назвою “Апендикс”, 13 параграфів й аналізу порядку винесення судових рішень [10^с. 18–36]. Основну частину становили норми процесуального права [4^с. 55]. Посилання на магдебурзьке право містяться у розділах 5, 6, 7 (додатки 1, 10) та в частині про вироки [6^с. 94]. Якщо позивач продовжував наполягати на своєму, відповідач на вимогу суду зобов'язувався скласти присягу [4^с. 22]. При аналізі судової системи Гетьманщини зазначено, що

на підставі інструкції 1730 р. гетьмана Д. Апостола магістратські суди в містах із магдебурзьким правом (Київ, Ніжин, Чернігів, Стародуб, Переяслав та ін.) були відокремлені від загальнодержавних судів і функціонували самостійно [6, с. 153].

Автор “Процесу...” на всіх стадіях судового процесу передбачав застосування норм магдебурзького права і Литовського статуту, лише в окремих випадках даючи рекомендації стосовно їх використання. Відсутність посилань на окремі статті збірників магдебурзького права засвідчує їх загальновідомість та широке використання.

Слово “економіка” використано тут у значенні домоуправління. Її метою був захист інтересів власників, що зазвичай були недостатньо обізнані з законами [6, с. 155]. Вперше “Економіку краткую” опублікував М. Василенко 1929 р. [9, с. 36–41], зазначаючи, що праця створена у 1730–1740 рр., коли в суспільстві виникла зацікавленість практично-правовими творами [10, с. 28]. На думку автора “Економіки краткой”, господар (власник) мав знати норми, що стосуються правового статусу приданого, порядок укладення правовідносин про купівлю-продаж земельних ділянок тощо [6, с. 155]. Її джерелами стали Литовський статут, “Порядок судів і справ міських права магдебурзького в Короні Польській” Б. Гроїцького, “*Speculum Saxonum*” П. Щербича, російське законодавство та ін. [9, с. 28]. Беручи до уваги тексти обох праць, вважаємо, що “Економіку краткую” створено на основі “Процесу...” для ширшого практичного застосування. За обсягом праця була невелика – складалася з 25 статей. Норми магдебурзького права містились у ст. 7, 16, 19, 20, 21, 25 [9, с. 28].

Відома також праця “Права малоросійські з книг Статуту, Саксону и порядку выписанных”, яка містилася в одній книзі з “Процесом...” та “Економікою краткой” [9, с. 28]. Ця праця – не лише переписаний текст попередніх двох, а й самостійний аналіз окремих правових норм. Основну частину написав автор, якому належить “Процес...” між 1744–1757 рр. – на початку гетьманування К. Розумовського. У “Правах малоросійських...” немає чіткої системи, у них важко зорієнтуватися, багато норм повторюються. Ці норми стосувалися головно регулювання майнових справ [6, с. 156]. Праця вигідно вирізняється на тлі “Процесу...” й “Економіки краткой...”

На думку академіка Миколи Василенка, “Права малоросійські...” – це своєрідний підручник для юристів, які розпочинали кар’єру, де вміщено норми, які діяли на Гетьманщині [9, с. 29]. Серед джерел основне місце посідали Литовський статут, “Порядок судів і справ міських права магдебурзького в Короні Польській” та “*Speculum Saxonum*”, але трапляються і нормативно-правові акти Гетьманщини та російське законодавство. Автор, окрім праць П. Щербича та Б. Гроїцького, використовує німецькі оригінали книг магдебурзького права [6, с. 156–157]. Більшість цитат “Прав малоросійських...” належать до цивільного права. Зокрема “*Speculum Saxonum*” регулює договір дарування та способи набуття права власності [9, с. 44–50]. Питання набуття права власності на землю через земську давність, яке вже міститься у “Процесі...” й “Економіці краткой”, також визначало магдебурзьке право. За допомогою цього права регулювались, наприклад, питання опіки у випадку відсутності спадкоємців по чоловічій лінії та порядок укладення заповіту, в якому чоловіка визнавали опікуном жінки в усіх її справах. Саксонське зеркало, на думку автора, могли використовувати під час розподілу майна між братами та сестрами, під час продажу майна за відсутності спадкоємця – “Порядком судів і справ міських права магдебурзького” [9, с. 46]. Послугуючись згаданою працею Б. Гроїцького, регулювали порядок укладання договору купівлі-

продажу: “Коли двоє вчинили договір купівлі-продажу, а один торговлі не завершив, то цей договір недійсний”, та низку інших норм цивільного права. На основі праць П. Щербича у дослідженні встановлено трирічний термін позовної давності щодо рухомого майна [9^c. 72].

Значна кількість цитат “Прав малоросійських...” стосується регулювання норм процесуального права. У всіх справах, згідно з “Порядком...”, обов’язковою була наявність 2–3 свідків. Голос лише одного визнавали недійсним [13^c. 133]. Якщо свідчили чітко, то сказане визнавали дійсним, коли ж допускали суперечності, то суд міг не приймати таких свідчень [13^c. 134–135]. На основі “Порядку судів і справ міських” визначали вимоги до судових документів, які латиною називалися “документа, інструмента, макумента і пробація” [9^c. 57]. У “Правах малоросійських...” головню врегульовувалося право власності, зокрема на землю, що було основним багатством у тогочасному суспільстві. Подано точний переклад тогочасною діловою українською мовою цитат з праць П. Щербича та Б. Гроїцького. У “Правах малоросійських...” використано ще низку положень і цитат із джерел магдебурзького права, якими головню були праці Б. Гроїцького та П. Щербача. Вони, разом із Литовським статутом, стали основою для написання цієї праці.

Серед книг магдебурзького права, найчастіше використовуваних у кодифікації українського права, А. Ткач називав: “Книгу Зерцало саксонів, или право саксонское и магдебургское” в перекладі російською мовою, здійсненому 1732–1735 рр.; “Книгу Порядок прав гражданских” [11^c. 40].

Переклали ці праці, найімовірніше, члени кодифікаційної комісії під час підготовки “Прав, за якими судиться малоросійський народ”. “Книга Зерцало саксонів, или право саксонское и магдебургское” охоплювала саксонське зерцало, магдебурзьке право та “Право цивільне хелминське” Павла Кушевича і мала 3 частини [11^c. 40]. Перша містила правові норми зі Саксонського зерцала, і складалася з 204 артикулів, поділених на параграфи. У посиланнях зазначено Саксон, сторінку, параграф, артикул, розділ або книгу [11^c. 41]. Друга частина “Книги Зерцало Саксонів, или право саксонское и магдебургское” мала одну книгу зі 140 артикулами. Третя частина – “Книга Саксонов права Хелминського”, або “Право Хелминское”. Вона, як і праця Павла Кушевича, що стала її основою, складалася з 5 книг, поділених на розділи. У посиланнях зазначено “Право Хелминское”, а після цього – сторінку праці, параграф, артикул, розділ або книгу [14^c. 124].

“Книга Порядок прав гражданских” поділялася на кілька частин. Перша мала назву “Порядок прав гражданских” і поділялася на 4 підрозділи з назвами без нумерацій [11^c. 41]. Друга – “Артикулы права магдебургского” – складалася із 30 артикулів, двох статутів про звалтування, Статуту короля Сигізмунда Августа й інструкції на випадок пожежі. Третя мала назву “Процесс, выбранный из прав цесарских”, який вміщував 91 артикул і регулював норми кримінального права, оскільки був написаний на основі праці Бартоломія Гроїцького “*Ten Postepok wybran jest s Praw Cesarskich*” [11^c. 41]. Четверта частина книги “Порядок прав гражданских” мала назву “Устав платежа штрафов в судах права магдебургского”. Інші 28 розділів називалися “Прибавление до книги Порядок и до артикулов права магдебургского”: “Отставка и умерение излишне употребляемых платежем и накладов, которыми спорные стороны как в суде лавническом, так и войтовском излишне прежде сего отягчаемы бывали”, “Энхиридион, или Собрание некоторых мест общих магдебургского права” та “О обороне сирот и вдов”. Працю

побудовано на основі не менше, ніж 8 джерел [14^c. 124]. Окрім “Энхіридіону...” та кількох статутів “Книга Порядок прав гражданских” складалася з праць Б. Гроїцького, перекладених російською мовою. На цей збірник посилаються майже в усіх кодифікаційних працях XVIII – початку XIX ст., що використовували магдебурзьке право. [11^c. 42].

Після відновлення 1750 р. гетьманства серед української старшини та шляхти ширилися ідеї стосовно повернення попередніх прав і утворення станових судів [11^c. 107]. Одним з ідеологів цієї ідеї став відомий на той час український юрист Ф. Чуйкевич, який походить із старшинської родини, пройшов усі щаблі судової кар’єри і був кандидатом у члени судді генерального суду. Він був бунчуковим товаришем і належав до генеральної старшини. У 1750 р. видав працю “Суд і розправа в правах малоросійських”, що складалася з 6 частин, а 1752 р., удосконаливши роботу, присвятив її гетьману К. Розумовському [9^c. 83–147]. В 1754 р. працю доповнено восьмою частиною, через рік додано сьому. Завершено роботу дев’ятою частиною, не пізніше 1758 р. [11^c. 111]. Мета Ф. Чуйкевича – усунути недоліки у судовій системі Гетьманщини, відокремити судову систему від адміністрації, утворивши окремі станові суди. На думку М. Василенка, реформою судочинства старшина бажала закріпити правовий і майновий статус. А. Яковлів зазначав, що Ф. Чуйкевич хотів удосконалити процесуальне право [9^c. 160].

Серед джерел “Суду і розправи в правах малоросійських” чільне місце посідав Литовський статут, оскільки головною метою праці Ф. Чуйкевича було повернутися до судової системи, що існувала за Литовським статутом. Працю реалізовано у судовій реформі гетьмана К. Розумовського 1760–1763 рр.

Серед джерел магдебурзького права передусім трапляються “*Speculum Saxonom*” Павла Щербича та “Порядок судів і справ міських права магдебурзького” Б. Гроїцького. Їх використовували міські суди магдебурзького права Гетьманщини, а також полкові суди [5^c. 83–96]. Інколи застосовували працю П. Щербича “*Jus Municipale*” і твори М. Яскера. У першій частині, аналізуючи займанщину, Ф. Чуйкевич використовує “*Speculum Saxonom*”. У шостій частині “Суду і розправи в правах малоросійських” на основі Литовського статуту та магдебурзького права врегульовано питання шлюбного подарунку, посагу та віна [9^c. 86–116]. У сьомій частині, використовуючи Литовський статут і “*Speculum Saxonom*”, автор детально аналізує випадки, в яких потрібно застосувати десятирічний термін земської давності, “коли хтось чужим нерухомим майном таємно, відкрито або шляхом обману заволодів, а власник мовчав протягом 10 років, то втрачав на нього право” [9^c. 121]. У четвертій і восьмій частині “Суду і розправи в правах малоросійських” Ф. Чуйкевич, застосовуючи Литовський статут, “*Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego*”, “*Speculum Saxonom*”, визначив порядок розгляду апеляційних [справ, де найвищим апеляційним судом Гетьманщини був Генеральний [6^c. 164–165]. Дослідник зазначав, що Генеральний суд приймав рішення в останній інстанції і не допускав апеляції до інших інстанцій, зокрема російських. Ідеї Ф. Чуйкевича, які він викладав у “Суді і розправі в правах малоросійських”, були реалізовані, як уже зазначалося, під час судової реформи гетьмана К. Розумовського у 1760–1763 рр. [15^c. 125–127].

Більшість норм “Суду і розправи в правах малоросійських” взято з Литовського статуту. За допомогою “*Speculum Saxonom*” П. Щербича врегульовано докази та їх оцінку, а судовий процес – за допомогою “*Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego*” Б. Гроїцького [15^c. 126]. Розвідка “Суд і розправа

в правах малоросійських” Ф. Чуйкевича мала практичне застосування в українських судах до їх ліквідації, стала цінною пам’яткою українського права. Іншою кодифікаційною роботою приватного характеру була “Книга Статут и протчія права малоросійскія и другія, служащія к тому, переписки, трудовъ и собранія Василя Петрова сына Кондратьева 1764 року”. Структурно до неї увійшли: короткий покажчик магдебурзького права з книги “*Porządek...*”; виписка з книг Литовського статуту “согласних” артикулів; витяги з книги “*Porządek...*”; екстракт (витяг) із книги “Статут прав малоросійських” та різні довідкові матеріали [11, с. 120]. Першу частину праці В. Кондратьєва “Короткий покажчик магдебурзького права” за книгою “Порядок...” складено у систему за допомогою таблиці, в якій ліворуч коротко викладено правову норму, а праворуч – посилання на книгу, що входила до “Порядку...” [9, с. 190–242]. Згадана праця увійшла до розвідки, опублікованої М. Василенком 1929 р. [9, с. 190–242]. Вона була не перекладом “Порядку судів і справ міських” Б. Гроїцького, а викладом магдебурзького права за книгою “Порядок...” [5, с. 88–89].

На думку М. Василенка, праця не мала назви, тому її не зразу визначили зі змісту [9, с. 57–58], адже в окремих примірниках у назві не згадано навіть слова “порядок”. Прізвище автора, на думку А. Яковліва, невідоме, а розвідку, найімовірніше, написано у середині XVIII ст. [6, с. 169]. З-поміж праць Б. Гроїцького, крім дослідження “*Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego*”, використовуються “*Artykuły prawa majdeburskiego*” і “*Ten Postępek wybran jest z Praw Cesarskich*” [9, с. 190–242]. В інших джерелах частково згадується Саксонське зерцало, “Соборное уложение” 1649 р. та ін.

Зазвичай магдебурзьке право викладалося в певному порядку, коли спочатку подано процесуальне право, потім – окремі інститути цивільного та кримінального право. Текст поділено на частини, до кожної цитати додано використане джерело [6, с. 169].

У частинах “Судныя речи”, “Поверенной”, “Свидетель”, “Должникъ”, “Порука”, “Присяга”, “Запись”, “Закладъ”, “Продажа”, “Давность”, “Наследники” та ін. регулюються нормами процесуального, цивільного, кримінального, сімейного й інших галузей права [9, с. 196–242]. Дата створення “Короткого покажчика магдебурзького права” за книгою “Порядок...” досі невідома. Однак це не могло відбутися пізніше, ніж 1765 р., оскільки, на думку академіка М. Василенка, її вперше надруковано разом зі згаданою працею В. Кондратьєва [9, с. 62]. А. Ткач, аналізуючи інші частини “Книги Статут та прочія права малоросійскія” та “Короткого покажчика магдебурзького права”, допускає, що його автор також В. Кондратьєв, а книга є лише частиною праці [11, с. 122]. Такого ж погляду дотримується автор цього дослідження.

Друга частина праці В. Кондратьєва називалася “Виписка з книги Статута артикулов всех разделов по порядку со значением, котрий согласний или приличний” [9, с. 148–158]. Ця частина ґрунтується на основі Литовського статуту.

Розгляду кримінальних справ стосується третя частина праці В. Кондратьєва “Кратко виписано з правъ малоросійскихъ книги “Порядку...” з артикулов права магдебурского, права cesарського, з ознаціемъ, какое в техъ правахъ за вини положено наказаніе и казнъ и на какихъ іменно значать страницахъ” [9, с. 243–259]. Ця частина “Книги Статуту протчіше права малоросійскія” також складена у певній системі, де спочатку подано правову норму, а праворуч – посилання на праці з книги “*Porządek...*”. На “*Porządek...*” зроблено 124 посилання, на “*Artykuły prawa majdeburskiego które zowią Speculum Saxonum*” – 86, а на “*Ten Postępek*

wybran jest s Praw Cesarskich, który Karolus V, Cesarz kazał wydać po wszystkich swoich Państwiech...” – 40 (разом 250 посилань) [11^{с.} 122¹].

Автор праці “Кратко виписано з правь малоросійських книги “Порядку...” з артикулов права магдебурского, права цесарського, з ознаємь...”, на думку М. Василенка, мав бути кваліфікованим юристом і знавцем магдебурзького права, що засвідчує фахове формулювання тез із праць Б. Гроїцького, які входили до книги “*Porządek...*” [9^{с.} 61–62¹]. У першій частині взято 30 тез про міські суди, адвокатів тощо [6^{с.} 173¹]. Тут також використано низку норм “*Speculum Saxonum ta Jus Municipale*” П. Щербича. З другої частини “*Porządek...*” виписано 15 тез стосовно порядку в судах, головини, вбивці, який уникнув покарання [6^{с.} 174¹]. Докладний аналіз судочинства та судової системи міських судів не взято до уваги, оскільки на Гетьманщині їх практично не застосовували.

На підставі третьої частини використано 56 тез, які регулювали процесуальне право, обов’язкову участь у суді сторін процесу, стягнення за неявку до суду, адвокатуру, поруку, відвід судів, судові дебати, форму єврейської клятви, порядок опису майна та ін. [9^{с.} 243–259¹]. Низку норм взято зі “*Speculum Saxonum*”. Якщо хтось посилався на свідків, то розпочинав справу. Свідками не могли бути неповнолітні, слуги, жінки, марнотратники, клятвopорушники, осуджені. Свідчення одного свідка не беруться до уваги. [6^{с.} 174¹].

З четвертої частини взято 23 тези стосовно виконання судових вироків. Тут можна навести кілька прикладів: “Злодій має бути повішаний”, “Чаклун мусить бути спалений” [9^{с.} 250¹].

Кількість усіх коротких тез становить 250, з яких до “Порядку судів і справ міських” належить 124 тези, “Артикулів права магдебурзького” – 86 тез, а “Поступку, вибраного з цісарських прав” – 40 тез [6^{с.} 173¹].

Автор “Кратко виписано з правь малоросійських, книги “Порядку”, з артикулов права магдебурского, права цесарського, з означенимь” – невідомий, як і автор праці “Короткого покажчика магдебурского права” з книги “Порядок...” Ця праця також не могла з’явитися раніше 1765 р. Автором, на думку більшості дослідників, зокрема А. Яковліва та М. Василенка, не міг бути В. Кондратьєв. Такої ж думки дотримується і автор цієї праці. Натомість В. Чехович зараховував усі 4 частини праці В. Кондратьєва до результатів його приватної кодифікаційної роботи [16^{с.} 125¹]. Розвідку використовували як довідник магдебурзького права та навчальний посібник. Так само, як і попередні, побудована четверта частина “Книги Статут и протчіе права малоросійскія” під назвою “Екстракт із книги статуту прав малоросійських”, основою якої став Литовський статут. “Книга Статут и протчіе права малоросійскія” не набула офіційного статусу, але її використовували працівники судової системи України, оскільки вона містила кваліфікований переклад окремих книг магдебурзького права та Литовського статуту староукраїнською мовою. З-поміж джерел магдебурзького права у праці В. Кондратьєва “Книга Статут и протчіе права малоросійскія” використано праці Б. Гроїцького, що увійшли до книги під загальною назвою “*Porządek...*”, перекладених староукраїнською мовою. Подано короткий зміст окремих правових норм з посиланням на джерело.

Іншою кодифікаційною приватною роботою стала праця невідомого автора кінця XVIII ст. – “Короткий звід Статуту”. Вже титульна сторінка засвідчує, що головним джерелом був Литовський статут та інші дослідження. У праці вміщено норми цивільного, кримінального та процесуального права. Автор також був практичним працівником тогочасної судової системи в Україні, про що засвідчує

використання правових джерел та їх практичне застосування у вигляді коротких тез із різних джерел. “Короткий звід Статуту” написано у роки правління імператора Павла I, наприкінці XVIII ст., коли частково відновлено судову систему в Україні [6, с. 166]. Серед джерел магдебурзького права у праці використано “*Porządek sądów i spraw miejskich*” та “*Artykuły prawa majdeburskiego*” Б. Гроїцького, “*Prawo chełmińskie*” П. Кушевича та “*Speculum Saxonum*”, “*Jus Municipale*” П. Щербича і под. Розпочинається “Короткий звід Статуту” дефініціями щодо апеляції. Зокрема на основі праці “*Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego*” у тижневий термін регулювали апеляції до вищого міського суду, а на підставі норм “*Prawo chełmińskiego*” визначали початок апеляційних строків [9, с. 159].

У розділі “Бой”, “Сині рани хто доведе або опротестує, має важливіші докази” та “При спільній сварці неможливий суд”, що регулювались на засадах “Артикула права магдебурзького” [17, с. 43–75]. На основі “*Porządek sądów i spraw miejskich*” у розділі “Борги” зазначено: боржник під присягою зобов’язаний повідомити, що не володіє золотом, сріблом, грошей у себе або в інших осіб не має, а також не має своїх боржників [13, с. 108].

У розділі “Шлюб” на засадах праці “*Porządek sądów i spraw miejskich*” визначено порядок розподілу майна: у випадку смерті дружини, “усі речі, які вона принесе в будинок чоловіка, має бути повернуто родині, за винятком тих, що були спожиті або використані” [13, с. 181–187]. При купівлі будинку право власності на основі “*Artykuły prawa majdeburskiego*” поширювалось і на всі господарські приміщення [13, с. 18–21]. У розділі “Майно” заборонялося відчуження майна, стосовно якого розпочато судову справу [13, с. 18–19]. За допомогою праць “*Speculum Saxonum*” і “*Porządek sądów i spraw miejskich*” регулювали питання про незаконне заволодіння чужим майном: “Якщо хтось чуже майно, присвоїв, і це було встановлено у суді, то втрачає таку саму частину свого майна” [9, с. 175]. У розділі “Відповідачі” йшлося про те, що відповідачі свою невинність здебільшого мали доводити присягою частіше, ніж відповідачі [9, с. 178].

Магдебурзьке право стало одним із джерел “Екстракту малоросійських прав” 1767 р., один примірник якого зберігається в архіві Санкт-Петербурга. “Екстракт” у перекладі з латинської мови означає “витягу, вилучаю” [18, с. 86]. “Екстракт малоросійських прав” уперше ввів у науковий обіг професор Київського університету А. Ткач. Автором праці був О. Безбородько – постійний член Генерального суду, бунчуковий товариш, з 1797 р. – канцлер Російської імперії [19, с. 20]. Структурно “Екстракт малоросійських прав” складався зі вступу і 17 розділів, до частини яких було додано найважливіші законодавчі акти [18, с. 86]. У вступі містився імператорський указ від 14 грудня 1766 р., сенатський указ про вибори депутата комісії від Малоросійської колегії 19 лютого 1767 р., розпорядження П. Румянцева від 9 квітня 1767 р. і Малоросійської колегії 5 травня 1767 р. про укладення “Екстракту...” [18, с. 87]. Розділи пронумеровано літерами алфавіту і названо так: “Про головне правління в Малій Росії”, “Про суди”, “Про права”, “Про порядок ведення справ”, “Про маєтки державні”, та ін. [20, с. 350]. До джерел “Екстракту малоросійських прав”, на думку А. Ткача, належали: юридичні акти, звичаєве право, судова й адміністративна практика. Найбільшу кількість посилань (146) зроблено на нормативно-правові акти російської влади. Друге місце посідали нормативні акти органів влади Гетьманщини, згадані 131 раз. Польсько-литовське законодавство, до якого А. Ткач зараховував і джерела магдебурзького права, становили разом 99 посилань. Із них на “Порядок прав цивільних” та

“Артикули права магдебурзького” Б.Гроїцького зроблено 12 посилань, а на Саксонське зеркало – 2. Загальна кількість посилань на різні джерела в “Екстракті малоросійських прав” становила 417.

Правовий статус міст визначено у дев’ятому розділі під назвою “Про міста”, де автор використовує постанови польського сейму 1496 р. і Переяславську угоду 1654 р. ¹⁸ с. 88¹. О. Безбородько спочатку визначає загальні права міст і міського населення, а згодом висвітлює права окремих міст, до яких належить Чернігів, Стародуб, Млин, Погар, Новгород-Сіверський, Ніжин та ін. У “Екстракті малоросійських прав” зазначено, що, відповідно до “Статей” Б. Хмельницького, за містами зберігаються попередні права. Аналізуючи правовий статус окремих міст, О. Безбородько подає короткий зміст привілеїв, грамот і універсалів, за якими містам надано та підтверджено магдебурзьке право. Зокрема висвітлено привілеї, за якими Чернігову надано магдебурзьке право, показано особливості функціонування органів міського самоврядування (війта, бургомистра, лавників). Також проаналізовано царську жалувану грамоту 1666 р., гетьманські універсали XVII–XVIII ст., де підтверджено магдебурзьке право і надано низку пільг, які забороняли втручатись у діяльність органів міського самоврядування ¹⁸ с. 88¹.

“Екстракт малоросійських прав” О. Безбородька не набув офіційного статусу. Він був переданий в архів урядового сенату та залишився пам’яткою українського права ²⁰ с. 350¹.

Водночас Друга Малоросійська колегія, що репрезентувала інтереси російського царату в Україні, провела низку заходів, спрямованих на ліквідацію всіх структур Гетьманщини. Введено новий адміністративно-територіальний устрій, запроваджено російську адміністративну і правову систему. На Україну поширили “Установи про заснування губерній 1775 р. ¹¹ с. 134¹. На думку А. Ткача, треба було також погодити стару адміністративну практику з вимогами нового законодавства ¹¹ с. 134–135¹. З цією метою в сенаті звернулися до “Екстракту малоросійських прав” 1767 р., і на його основі спробували поєднати чинне в Україні законодавство та російські нормативно-правові акти ¹¹ с. 134¹. Відтак 1786 р. створено збірник права, що отримав назву “Екстракт із указів, інструкцій і установлень”. Уперше його відшукав 1875 р. у бібліотеці Ніжинського Олександрійського училища професор Л. Хойницький. Також над цим збірником працювали О. Кістяківський та М. Василенко. Останній перевіряв тексти нормативних актів, зробив роз’яснення окремих правових термінів і опублікував його 1902 р. ²¹ с. 13–296¹. “Екстракт із указів, інструкцій і установлень” 1786 р., вважає А. Ткач, створено на основі “Екстракту малоросійських прав” 1767 р. ¹¹ с. 136¹. Частина тексту “Екстракту малоросійських прав” 1767 р. вилучено, а інші викладено в новій редакції. За структурою “Екстракт із указів, інструкцій і установлень” нагадує збірник 1767 р., що поділявся на частини. Останні мали порядкові номери від 1 до 19 (на відміну від збірника 1767 р., що поділявся на 16 розділів). “Екстракт із указів, інструкцій і установлень” 1786 р. на 2/3 складається із “Екстракту малоросійських прав”, але їх структури значно відрізнялися між собою. Метою праці стало виправдання ліквідації самоуправління в Україні й утвердження на її території російських органів влади. До нових розділів, що увійшли в “Екстракт із указів, інструкцій і установлень”, належали такі: “Про апеляцію”, “Про охочеколонні компанійські полки”, “Про приєднання деяких містечок від Малоросії до Катеринославського намісництва”, “Про розкольників, які поселились у Малоросії із великоросійських і різних людей ²¹ с. 21–296¹. На думку М. Василенка, “Екстракт із указів, інструкцій і установлень” мав офіційний

характер [21^{с.} 6]. Такої ж думки дотримуються й інші українські дослідники. А. Ткач писав, що офіційний статус мали обидва збірники [11^{с.} 138]. Як зазначає сучасний український науковець В. Чехович, затверджений сенатом збірник 1786 р. розіслано в Україні для практичного використання [22^{с.} 350]. Аналогічними є і джерела обох збірників права. Серед джерел “Екстракту із указів, інструкцій і установлень” на нормативно-правові акти російської самодержавної влади посилаються 186 разів, на норми органів автономної влади України – 143 рази, а на польсько-литовське законодавство – 118. До польсько-литовського законодавства, як уже зазначалося при аналізі інших праць, належали і джерела магдебурзького права.

Значну увагу в “Екстракті із указів, інструкцій і установлень” зосереджено на аналізі праць Б. Гроїцького, що містився під загальною назвою “Книга Порядок прав цивільних”, і складався із 4 частин. Тут вміщено “Артикули права магдебурзького”, “Процес, вибраний із прав cesарських”, “Статут оплати штрафів у судах права магдебурзького”, “Доповнення до книги Порядок до Артикулів права магдебурзького”, “Титули про оборону сиріт і вдів” та “Отставка і обмеження надмірно-застосувальних платежів і накладів” [21^{с.} 101–114]. Сюди також належав “Енхирідіон”.

Магдебурзьке право було також одним із основних джерел права “Собрания малороссийских прав 1807 г.”, яке ввів у науковий обіг професор Київського університету ім. Т. Шевченка Аркадій Ткач [23^{с.} 12]. У 1993 р. “Собрания малороссийских прав” вперше опублікували науковці Інституту держави і права України ім. В. Корецького. Воно було створене групою зі систематизації права на лівобережній Україні під керівництвом Федора Давидовича на початку XIX ст. [11^{с.} 141–150]

В “Собрании малороссийских прав 1807 г.” зроблено 1255 посилань. Воно складалось із 3 частин: про осіб, про діяння, про речі, поділених на 5 книг, які, своєю чергою, склалися з 42 розділів та 1377 параграфів [11^{с.} 145–150]. Перша частина містилася в одній книзі під назвою “Собрание малороссийских прав касательно лиц по данным от присутствия комиссии оглавлениями по 2-й экспедиции” і складалася з 8 розділів та 303 параграфів [23^{с.} 19–82]. Друга частина збірника мала назву “Собрание малороссийских прав, учиненное по руководству на 2-е отделение о деяниях” і складалася з 4 розділів та 289 параграфів [23^{с.} 84–165]. Найбільший обсяг збірника мала третя частина, що складається з 3 книг із загальною назвою “Выписка из прав в Малороссии употребляемых, учиненная по руководству на 3-е отделение о вещах или имени” [23^{с.} 243–344]. Серед джерел зібрання трапляється Литовський статут, магдебурзьке і хелмінське право, Саксонське зеркало і “Порядок...”. Найбільша кількість посилань (515) – використана з Литовського статуту 1588 р., який перекладено російською мовою 1744 р.

Серед джерел німецького права основну кількість посилань (457) взято із Саксонського зеркала, 224 – із хелмінського, 58 – із магдебурзького права і “Порядку...” [11^{с.} 147].

Активне використання в “Собрании малороссийских прав 1807 г.” магдебурзького права пов’язане із фаховістю членів кодифікаційної комісії та багатовіковою традицією його застосування в Україні [23^{с.} 10]. У першій книзі, що має назву “Собрание малороссийских прав касательно лиц по данным от присутствия комиссии оглавления”, на основі магдебурзького права встановлено 12-річний вік для дівчат та 14-річний для хлопців, коли набувала чинності заповітна

дієздатність. Тут також визначався перелік майна, яке дружина не могла дарувати без дозволу чоловіка, і майна, яке заборонялося дарувати подружжю без згоди спадкоємців: “Ничего дарить сверх трех шелягов”^[23, с. 27]. У цьому розділі на основі хелмінського права врегульовано майнові й особисті права подружжя, опіку та піклування, права й обов’язки батьків та дітей^[23, с. 41–81]. У другій книзі “Выписка изъ правъ въ Малороссии употребляемых, учиненная по руководству на II-е отдяленіе о деяніях” визначено порядок дарування землі, іншого рухомого і нерухомого майна^[23, с. 96–99]. Особливістю праці стало використання норм кримінального хелмінського права. Зокрема встановлено покарання за нанесення тілесних ушкоджень: ст. 119–126, 132–154^[23, с. 142–146]. Третя книга під назвою “Выписка изъ правъ въ Малороссии употребляемых, учиненная по руководству на III-е отделение о вещахъ или имене” містить положення, в яких на підставі магдебурзького і хелмінського права класифіковано речі, терміни позовної давності. Так, на основі хелмінського права, у ст. 180 визначено 30-річний та 6-місячний термін позовної давності для набуття права власності на землю й інше нерухоме майно^[23, с. 218].

Найповніше магдебурзьке і хелмінське право використано у третій частині, куди увійшли книги 3, 4 та 5. Наприклад, у четвертій книзі “Собрание малороссийских прав отделения III-го о вещахъ” на підставі хелмінського права врегульовано порядок укладання договорів дарування, купівлі–продажу та способи забезпечення зобов’язань^[23, с. 243–296]. У п’ятій книзі “Собрание прав действующихъ в Малороссии Отделения III-го о вещахъ с 21-ой по 30-ую главу” на підставі положень хелмінського та магдебурзького права врегульовано порядок укладання договору купівлі–продажу і спадкове право^[23, с. 305–344]. Структурно праця “Собрание малороссийских прав 1807 г.” була побудована на зразок “Права цивільного хелмінського” П. Кушевича.

Цивільне право у праці головно регулювалося Литовським статутом, Саксонським зерцалом, хелмінським і магдебурзьким правом. Зокрема у найбільшій за обсягом третій частині, що регулювала право власності, на Литовський статут посилаються 264 рази, на Саксонське зерцало – 251, на хелмінське право – 135 і магдебурзьке право – 43^[11, с. 147].

Найвизначнішою правовою пам’яткою XVIII ст. в Україні стало створення кодексу “Права, за якими судиться малоросійський народ”, або Кодексу 1743 р. Робота над його створенням розпочалася 1728 р. на основі вже згадуваних “Решительних пунктов” царя Петра II гетьману Данилові Апостолу, в яких було заплановано перекласти малоросійські права російською мовою та створити на основі чинних прав єдиний Кодекс^[3, с. 19–20]. Після отримання царського указу було створено кодифікаційну комісію з 12 осіб, а 1738 р. їхню кількість збільшено до 18. Залучено 6 осіб для перекладу з латинської на російську. До складу комісії увійшли представники від козацької старшини, духовенства та міщанства. У роботі над складанням Кодексу 1743 р. загальною взяло участь 49 осіб, з них 6 – представники міст. У 1734 р. російська цариця Анна Іоанівна видала новий указ, що підтверджував документ 1728 р.: “Права, названные магдебургские и саксонские Статуты, по которымъ судится малоросійській народ, перевесть на великоросійській язык и свести из трех прав в одно. Из назв царських указів можна дійти висновку, що в Росії не володіли досконало інформацією про нормативно-правові акти Гетьманщини під назвою “Магдебурзькі і саксонські статути”, оскільки статутом був Литовський статут, а правом – магдебурзьке право. На думку А. Яковліва, першим головою комісії та найактивнішим її членом став

сотник Василь Стефанович, який навчався в Києво-Могилянській академії та впродовж 6 років – у німецьких, австрійських й італійських університетах [3, с. 27–28]. В. Стефанович був прихильником ідеї утворення нового Кодексу, а не механічного перекладу дійсних джерел. Із 1734 р. головою комісії став генеральний суддя Іван Борозна. На відміну від В. Стефановича, був представником консервативної течії і вважав, що робота комісії не може виходити за межі Литовського статуту як фундаментального права [3, с. 28]. Наступними головами кодифікаційної комісії були генеральний обозний Яків Лизогуб і генеральний хорунжий Микола Ханенко. Роботу над складенням Кодексу комісія виконувала, дотримуючись методу, за яким законодавчий матеріал, що містився в кількох книгах, перекладали і видруковували під окремим заголовком. Довгі статті поділяли на короткі, а якщо траплялися розбіжності, то їх удосконалювали “на основі по-новому виданих саксонських прав” [6, с. 178]. У той час старі права, що діяли в Україні у період Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, неодноразово підтверджували московські царі, тож їх важко було ліквідувати [24, с. 6–8]. Наприкінці 1736 р. перекладено всі книги і підготовлено чорновий варіант Кодексу з 30 глав [24, с. 25–26]. Улітку 1743 р. роботу над Кодексом повністю завершено і створено 3 примірники з підписами членів комісії для сенату, Генеральної військової канцелярії та делегації, яка мала відбути до Петербурга [3, с. 25]. Генерал-губернатор Бібіков з невідомих досі причин відіслав Сенату Кодекс лише 1744 р., де він пролежав до 1756 р., коли гетьман К. Розумовський створив комісію, що мала розглянути текст Кодексу [24, с. 7–8]. На засіданнях комісії 1758 і 1763 р. погляди козацької старшини стосовно Кодексу знову були різні: консервативна частина наводила аргументи, що Україна після приєднання до Московського царства користується Литовським статутом “як національним правом”, а якщо приймуть Кодекс, то буде порушено “найсвятішу привілею України судитися по своїх правах, затверджених польськими королями і московськими царями” [3, с. 32]. Професор А. Ткач стверджував, що робота над Кодексом тривала до 1767 р. [11, с. 91]. Отже, Кодекс 1743 р. – “Права, за якими судиться малоросійський народ” – не набув офіційного статусу і продовжував діяти на території України як коментар до Литовського статуту, магдебурзького права та як навчальний посібник [25, с. 14–17]. Працю використовували у наступних кодифікаціях права в Україні у XVIII ст. А. Яковлів зазначав, що Кодекс 1743 р. не отримав офіційного статусу, оскільки члени сенату не володіли знаннями у галузі магдебурзького права та Литовського статуту і не змогли ухвалити рішення з цього питання, а також через опозицію козацької старшини до змін у законодавстві з патріотичних й особистих міркувань [3, с. 34]. Сучасні німецькі дослідники Г. Люк [14, с. 112] і Р. Лібервірт [8, с. 25] писали: Кодекс 1743 р. мав затвердити автономний статус України, а це суперечило централістській позиції російського уряду. З цими поглядами погоджується й автор цього дослідження. Кодекс 1743 р. якісно перевищував за певними показниками, зокрема системою та формуванням правових норм, такі тогочасні кодекси, як Литовський статут 1588 р., “Соборное уложение 1649 г.” та низку західноєвропейських кодексів [3, с. 34].

Щодо джерел Кодексу 1743 р., то всі автори писали про Литовські статuti, Саксонське зерцало, магдебурзьке право, звичаєве право, нормативно-правові акти Гетьманщини та російське законодавство [11, с. 35–51].

Джерела саксонсько-магдебурзького права українські дослідники поділяють на три групи за назвою в царських указах [3, с. 40]. До другої групи належать джерела,

які комісія використовувала і цитувала, але не згадала; а до третьої – джерела, що їх кодифікаційна комісія застосовувала, але не дала до тексту цитат із неї.

До першої групи належать праці львів'янина Павла Щербича. Вони не були лише дослівним перекладом польською мовою латинських творів Миколая Яскера. Він використовував німецькі оригінали цих праць і, відповідно, вносив власні доповнення [26^c. 50–51]. Спочатку комісія послуговувалася працями П. Щербича в польському оригіналі й перекладала російською мовою ті місця, що були у Кодексі [3^c. 41].

Наступною працею, яку широко застосовувала кодифікаційна комісія, стало дослідження Павла Кушевича *“Prawa chełmińskiego poprawionego z łacinskiego języka na polski, przetłumaczonego”* з польських видань Познані (1623), Варшави (1646 та 1697) [3^c. 20]. У літературі немає єдиного погляду, з чіткої ініціативи комісія використовувала “Право хелмінське” П. Кушевича [6^c. 180–181]. А. Яковлів писав, що ця ініціатива, ймовірно, була. Кодифікаційна комісія назвала хелмінське право додатком до Саксонського зеркала П. Щербича, бажаючи уникнути звинувачень у використанні джерел, які не належали до царських указів [3^c. 41]. Хелмінське право могла застосувати кодифікаційна комісія для розширення джерельної бази роботи та з метою усунення суперечностей між різними нормативно-правовими актами, що виникали під час роботи над Кодексом.

Вважаємо, що працю П. Кушевича “Право хелмінське” привіз один із членів кодифікаційної комісії, який навчався у німецьких, зокрема пруських університетах, або вона зберігалася у приватних бібліотеках в Україні. Як уже зазначалося, хелмінське право діяло у містах на Волині й Підляшші та декількох селах Галичини. Комісія переклала його російською мовою і використала у Кодексі під назвою “Право хелмінської книги” [22^c. 25]. Один примірник переклали члени кодифікаційної комісії. Він зберігається в архівах Санкт-Петербурга. До першої групи джерел належать праці Б. Гроїцького, які в Україні з'явилися під загальною назвою “Порядок” і вперше видані разом 1616 р. [3^c. 43]. Ця збірка називалася, як і праця Б. Гроїцького, *“Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej”*. Кодифікаційна комісія переклала його російською мовою і цитувала у тексті “Порядок...”: “О уряде гражданском” і “О персонах, к суду надлежащих” [28^c. 85].

Ще однією працею Б. Гроїцького, яку кодифікаційна комісія застосувала при складанні Кодексу і яку вміщено у “Порядку...”, стали *“Artykuły prawa majdeburskiego które zowią Speculum Saxonum”*. У тексті Кодексу 1743 р. кодифікаційна комісія цитувала цю працю [28^c. 43–44].

Перекладаючи “Артикули права магдебурзького”, кодифікаційна комісія поділила їх на пункти, яких немає в оригіналі праці Б. Гроїцького. Норми кримінального права, що вона використовувала, містилися головню у праці Б. Гроїцького *“Ten Postępek wybran jest z praw cesarskich, który Karolus V cesar kezał wydać po wszystkich swoich Państwiech”*, написаній на основі кодексу Карла V, який ще називали “Кароліца”. У Кодексі 1743 р. “Поступок...” цитовано так само, як і “Порядок...” [28^c. 77]. Наступною розвідкою, використаною у складанні Кодексу 1743 р., стали *“Tytuły prawa majdeburskiego do Porządku i do Artykułów, pierwszej po polsku wydanych”*. Перекладаючи працю, кодифікаційна комісія поділила її на пункти і подала в тексти як цитати [28^c. 417]. Завершенням розвідки Б. Гроїцького, що увійшли до групи джерел магдебурзького права, які кодифікаційна комісія цитувала у тексті Кодексу 1743 р., став *“Reyestr do Porządku i do Artykułów Prawa Majdeburskiego i Cesarskiego”*.

До другої групи джерел увійшли праці, майже не взяті до уваги під час укладання Кодексу 1743 р. Їх не згадано у царських указах, але з ініціативи комісії зацитовано у тексті “Прав, за якими судиться малоросійський народ”. Серед них – праця “*Enchiridion, aliquot locorum Commonium Juris Majdeburgensis*” Яна Кірштейна Цезарина, яка, попри невеликий обсяг, була популярна в Україні [3, с. 46]. Ф. Тарановський зазначав, що члени кодифікаційної комісії у доповідній записці князю Шаховському згадували: “*Enchiridion*” перекладено випадково, оскільки він містився в одній книзі з іншими працями Б. Гроїцького [26, с. 51].

Сучасні німецькі дослідники, як уже наголошувалось, зраховують “*Enchiridion*...” лише частково до джерел магдебурзького права, адже більшість його норм належать до римського права і лише декотрі – до магдебурзького [14, с. 124]. Ще одне джерело цієї групи – остання праця Б. Гроїцького “*Obrona sierot i wdów*”, відома на західноукраїнських землях. Її, однак, в судах використовували нечасто. Враховуючи те, що розвідки не згадано в царських указах та списку перекладів, кодифікаційна комісія зазначила: “Книга рбъ обороне вдовъ и сиротъ в некоторых Порядках есть напечатана” [3, с. 47]. На думку А. Яковліва, таке було малоімовірним, хоча міг існувати у розпорядженні комісії й збірник під загальною назвою “Порядок”, до якого належала праця “*Obrona sierot i wdów*”. У тексті Кодексу 1743 р. її цитовано у визначеному порядку – “Порядокъ. О защищении сирот и вдов” [28, с. 181].

Серед джерел, які використовувала кодифікаційна комісія, але вони не попали у текст з уже згаданих причин, насамперед називають праці Миколая Яскера. Дві перші були точним перекладом німецьких оригіналів, а третя стала своєрідним показником попередніх частин [3, с. 48]. З розвідками М. Яскера були добре обізнані й дослідники магдебурзького права Ян Кірштейн Цезарин, Ян Тухольчик, Павло Щербич, Бартоломій Гроїцький та ін. Під час перекладу праць П. Щербича і Б. Гроїцького зясувалося, що вони не є точним перекладом німецьких оригіналів, містять доповнення з інших джерел.

У доповідній записці керівникові правління Гетьманського уряду князеві Шаховському І. Борозна писав: кодифікаційна комісія вирішила перекласти Саксонське зеркало у 3 книгах, написаних латинською мовою, не називаючи його автора [27, с. 18–19]. Отже, комісія обґрунтувала перед російським урядом потребу використовувати джерела, які порушували межі, визначені у царських указах, та послуговувалася ними, коли виникали суперечності у змісті окремих положень у працях П. Щербича і Б. Гроїцького. Ф. Тарановський стверджував, що комісія працювала з німецькими оригіналами магдебурзького права та Саксонського зеркала [26, с. 48–50].

Німецьких оригіналів не згадано й у тексті Кодексу 1743 р. Серед списку книг, які кодифікаційна комісія взяла з собою до Москви 1735 р., були 3 праці Бенедикта Карпцова: “*Processur jiris*”, “*Definitiones Forenses*”, “*Practica rerum criminalium*”. У доповідній записці йшлося про те, що їх не перекладено. Лише окремі норми стосовно “честі Божої” увійшли до Кодексу 1743 р.

Крім безпосередніх джерел магдебурзького права, використаних у процесі складення “Прав, за якими судиться малоросійський народ”, низка норм магдебурзького права увійшла до Кодексу 1743 р. через Литовський статут 1588 р. [3, с. 39]. Це пояснюють тим, що у другій половині XVI ст. у Литві через вплив Польщі було добре розвинуте магдебурзьке право. Наприклад, у складі кодифікаційної комісії при складанні Литовського статуту 1588 р. знавцями та пропагандистами магдебурзького права були голова комісії, вільнюський єпископ

Валеріян Протасевич і відомий знавець магдебурзького права, вільнюський вїйт Августин Ротунд-Мелетський, який навчався у Галле-Вітенберзькому університеті (Саксонія) й мав дружні стосунки з Б. Гроїцьким. Про вплив магдебурзького права на Литовський статут писали також А. Яковлів, В. Максимейко, О. Кістяківський та ін.

Магдебурзьке право стало основою для написання розділів 2, 14–16, 23, 25–29 “Прав, за якими судиться малоросійський народ”. Розділи 3, 5–7, 9–12, 20, 22 укладено спільно з Литовським статутом. Норми магдебурзького права цитились і в інших розділах, але становили незначну кількість. Серед коротких цитат, на які посилались автори Кодексу 1743 р. (повний їх зміст було втрачено), основну частину становили джерела магдебурзького права. З-поміж 3031 цитати 1580 – на книги магдебурзького права, 1006 – на Литовський статут і 445 – на українське звичаєве прав. Серед книг магдебурзького права найбільше цитат (526) взято із “*Speculum Saxonum*” Павла Щербича та 207 цитат із “*Jus Municipale*”, що становило разом 733 цитати з розвідок П. Щербича. Інша група джерел, яку використовували члени кодифікаційної комісії (645 посилань), – праці Б. Гроїцького та П. Кушевича “*Prawo chełminskie*”. З неї члени кодифікаційної комісії використали – 157, а з “*Enchiridion*” Яна Кірштейна Церазина – 35 цитат^{128, с. 3–491}.

Андрій Яковлів зазначав, що кількість цитат використаних із джерел магдебурзького права завищена, оскільки, застосовуючи правові норми, кодифікаційна комісія деколи посилалася на різні книги магдебурзького права, подібні за змістом^{13, с. 67}. Натомість перелік посилань на українське звичаєве право трохи применшено, порівняно з магдебурзьким правом та Литовським статутом, що пов’язано з уже згадуваними царськими указами, де передбачено утворити Кодекс на основі 3 книг.

По-іншому підрахував посилання на джерела “Прав, за якими судиться малоросійський народ” Володимир Месяц: із 1716 пунктів (статей) на Литовський статут посилаються 417 раз, на нього ж, із вказівкою про переробку, додатково – 264, на збірник магдебурзького права – 357, на збірники магдебурзького права із вказівками про те, що їх перероблено, – 219, на Литовський статут разом зі збірником магдебурзького права – 352, зокрема 113 – із вказівкою на те, що їх перероблено^{25, с. 106–107}.

Аналіз цитат із джерел, використаних під час укладення Кодексу 1743 р., дає підстави стверджувати: основними джерелами “Прав, за якими судиться малоросійський народ” були збірники магдебурзького права і Литовський статут, Саксонське зеркало, а також українське звичаєве право.

Магдебурзьке право, поряд із Литовським статутом і українським правом, належало до основних джерел кодифікації права в Україні впродовж XVIII – першої чверті XIX ст. Їх використовували майже у всіх кодифікаційних працях. Поряд із магдебурзьким правом, у кодифікаційних роботах також активно застосовували його різновид – хелмінське право, зокрема у працях “Права, за якими судиться малоросійський народ” і “Зібрання малоросійських прав”. При використанні джерел магдебурзького права помітний вплив мала рецепція римського права на українське.

1. Кульчицький В. Історія держави і права України : підручник / Володимир Кульчицький, Борис Тищик. – К., 2007. – 624 с.
2. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. / А. Яковлів // Переяславська рада 1654 року : історіографія та дослідження / ред. Павло Сохань. – К. : Смолоскип, 2003. – XX, 888 с.

3. Яковлів А. Український кодекс 1743 року “Права, по котрымъ судится малоросійській народъ”. Його історія, джерела та системний виклад змісту / А. Яковлів // Записки НТШ, Т. 159. – Мюнхен : Заграва, 1949. – 211 с.
4. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А.П. Ткач. – К., 1968. – 170 с.
5. Кистяковский А. Права, по котрымъ судится малоросійський народ / Александр Кистяковский // Журнал гражданского и уголовного права – К., 1879. – Год девятый. – Книга третья. – Май–Июнь. – С. 1–110.
6. Jakowliw A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16–18 Jahrhundert / Andrij Jakowliw. – Leipzig : Hirzel, 1942. – 220 S.
7. Lück H. Über den Sachsenspiegel: Entstehung, Inhalt und Wirkung des Rechtsbuches / Heiner Lück. / Schriftenreihe der Stiftung Dome und Schlösser Sachsen- Anhalt I. – Halle an der Saale: Verlag Janos Stekovic, 2005. – 108 S.
8. Lieberwirth R. Das Privileg des Erzbischofs Wichmann und das Magdeburger Recht / Rolf Lieberwirth // Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig : Philologisch–historische Klasse. – Berlin : Akademie Verlag, 1982. – Bd. 122. – H. 4. – 28 S.
9. Василенко М.П. Матеріали до історії українського права / М.П. Василенко // Збірник соціально–економічного відділу ВУАН. – К. : ВУАН, 1929. – № 11. – 336 с.
10. Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) / Андрій Пашук. – Львів : Вид–во ЛДУ, 1967. – 179 с.
11. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А.П. Ткач. – К., 1968. – 170 с.
12. Стороженко М. Фамільний архів Стороженків / М. Стороженко. – К., 1908. – Т. 6. – 712 с.
13. Groicki V. Porządek sądów i spraw miejskich prawa magdeburskiego / Bartłomiej Groicki. – Kraków, 1629 (перевид. : Groicki V. Porządek sądów i spraw miejskich prawa magdeburskiego w Koronie Polskiej. – Warszawa : Wyd. Prawnicze, 1953. – 259 s. (= Biblioteka dawnych polskich pisarzy–prawników. – Т. 1).
14. Lück H. Magdeburger Recht in der Ukraine // ZNR. – 1990. – № 12. – S. 113–126.
15. Ткач А. “Суд і розправа” Ф. Чуйкевича – пам’ятник феодального права України XVIII ст. / А. Ткач // Вісн. Київ. ун-ту : Сер. Економіки і права, 1962. – № 5. – С. 122–127.
16. Чехович В. Книга Статут и прочие права Малоросійские (1764) // Юридична енциклопедія : у 6-ти томах / В. Чехович ; [ред. кол.: Ю.С. Шемшученко та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 2001. – Т. 3. – 789 с.
17. Groicki V. Artykuły prawa magdeburskiego które zowią Speculum Saxonum z łacińskiego języka na polski przelożone / Bartłomiej Groicki. – Kraków, 1629 (перевид. : Groicki V. Artykuły prawa magdeburskiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa placej u sądów. – Warszawa : Wyd. Prawnicze, 1954. – 259 s. + XI (= Biblioteka dawnych polskich pisarzy–prawników. – Т. 2).
18. Ткач А. “Екстракт малоросійських прав” 1767 р. – цінна пам’ятка права України / А. Ткач // Вісник Київ. ун-ту : Сер. Право., 1965. – № 6. – С. 82–94.
19. Шемшученко Ю. // Юридична енциклопедія : у 6-ти томах / [ред. кол.: Ю.С. Шемшученко та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 1998. – Т. 1. – 669 с.
20. Гончаренко В. Д. Екстракт малоросійських прав // Юридична енциклопедія : у 6-ти томах / [ред. кол.: Ю.С. Шемшученко та ін.] – К. : Українська енциклопедія, 1999. – Т. 2. – 741 с.
21. Василенко Н. Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материям на девятнадцать частей / Н. Василенко. – Чернигов, 1902. – 296 с.
22. Чехович В. Екстракт із указів, інструкцій і установлень // Юридична енциклопедія : у 6-ти томах / В. Чехович ; [ред. кол.: Ю.С. Шемшученко та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 1999. – Т. 2. – 741 с.

23. Собрание малороссийских прав 1807 г. / сост. К. А. Вислобоков и др. – К.: Наукова думка, 1993. – 368 с.
24. Яковлів А. До історії кодифікації українського права XVIII в. / А. Яковлів // Праці історико-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1937. – Т. 2. – С. 70–79.
25. Месяц В. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. / В. Месяц. – К., 1963. – 208 с.
26. Тарановский Ф. В. Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи : ист.-юрид. исследование / Ф.В. Тарановский. – Варшава : Тип. Варшавск. учеб. окр., 1897. – 203 с.
27. Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода Законов / И. Теличенко // Киев. Старина, 1888. – Т. 22. – С. 415–466.
28. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. / упоряд. та автор нарису К. А. Вислобоков ; відп. ред. Ю. С. Шемшученко. – К., 1997. – 548 с.

PRAWO MAGDEBURSKIE JAKO ŹRÓDŁO KODYFIKACJI PRAWA UKRAIŃSKIEGO (XVIII – POZĄTEK XIX W.)

Mykoła Kobylećkyj

Lwowski Uniwersytet Narodowej imienia Ivana Franki

Wojna narodowo-wyzwoleńcza narodu ukraińskiego przeciwko Rzeczypospolitej Polskiej stworzyła warunki do powstania ukraińskiego państwa kozackiego pod przewodnictwem hetmana B. Chmielnickiego. Według umowy zborowskiej terytorium państwa obejmowało 3 byłe województwa Rzeczypospolitej: Kijowskie, Czernihowskie oraz Braclawskie. Pragnąc znaleźć sojuszników w wojnie, B. Chmielnicki zawiera znaną umowę perejasławska, która stała się pierwszym krokiem na drodze do stopniowej likwidacji Państwa Ukraińskiego i całkowitego pochłonięcia go przez Imperium Rosyjskie [1, s. 151]. Spośród innych postanowień ukraińsko-moskowskiej umowy była też gwarancja zachowania na Ukrainie poprzedniego ustawodawstwa z uwzględnieniem praw i przywilejów nadanych przez polskich królów oraz wielkich książąt litewskich. To postanowienie było powtarzane w następnych umowach zawieranych pomiędzy Ukrainą a Moskwą [2, s. 91–155].

W miejsce zlikwidowanych polsko-szlacheckich sądów na Hetmańszczyźnie zostały powołane wiejskie, setnicze, pułkowe sądy oraz Generalny Sąd Wojskowy będący najwyższym sądem apelacyjno-kasacyjnym w kraju. Do roku 1730 działały one wspólnie z miejskimi sądami prawa magdeburgskiego [3, s. 15]. Podczas wojny narodowo-wyzwoleńczej, a po niej też w czasie „doby ruiny” sądy rozpatrywały głównie sprawy karne i drobne sprawy cywilne. Po wybraniu na hetmana Iwana Mazepy życie gospodarcze Hetmańszczyzny zaczęło stopniowo się poprawiać, co spowodowało zwiększenie liczby skomplikowanych karnych a szczególnie cywilnych spraw sądowych. Jednocześnie zwiększył się zarówno zakres, jak i poziom trudności pracy sądów kozackich. Zresztą w czasie wojny zginęła wielka liczba fachowych sędziów [3, s. 16–17].

Faktycznie, rzecz biorąc, najlepszymi znawcami prawa na Hetmańszczyźnie byli pisarze sądowi [3, s. 17]. Połączenie systemu sądowego z administracyjnym jak również wykorzystanie różnorodnych norm prawnych spowodowało rozpowszechnienie korupcji, łapówkarstwa oraz innych nadużyć, co z kolei chętnie wykorzystywały władze rosyjskie w celu skompromitowania organów władzy hetmańskiej. Według badaczy, w Hetmańszczyźnie obowiązywały następujące akty normatywne: prawo obyczajowe, ustawodawstwo polsko-litewskie, akty prawne Hetmańszczyzny, carskie ustawodawstwo oraz praktyka sądowa [4, s. 25].

Spomiędzy źródeł polsko-litewskich wykorzystywano napisany w języku staroukraińskim Statut Litewski z roku 1588, jak również powstała w roku 1614 jego wersję polskojęzyczną dodatkowo zawierającą polskie konstytucje sejmowe oraz inne polskie kodeksy. Zdaniem O. Kistiakiwskiego, na ziemiach ukraińskich najbardziej rozpowszechniony był Statut Litewski w języku polskim [5, s. 53–54]. Do najpopularniejszych źródeł prawa magdeburgskiego zalicza się składające się z 3 ksiąg łacińskie tłumaczenie M. Jaskiera z glosami [6, s. 24]. Wykorzystywano też wydane we Lwowie w roku 1581 prace P. Szczerbicza zatytułowane „Sakson” [7, s. 70]. Na Ukrainie szeroko rozpowszechnione były prace B. Groickiego [8, s. 20–21]. Wykorzystywanie na Hetmańszczyźnie różnorodnych aktów normatywnych, z których większość była napisana w języku polskim, którym wówczas biegle posługiwała się jedynie niewielka

liczba osób, stało się czynnikiem sprzyjającym ich przetłumaczeniu na język ukraiński albo też powstawaniu nowych źródeł prawa.

Po przejściu hetmana Iwana Mazepy na stronę szwedzkiego króla Piotr I wykorzystał sprzyjającą sytuację oraz zrealizował szereg działań mających na celu ograniczenie autonomii Ukrainy. Powstałe w roku 1721 Kolegium Małorosyjskie, które w gruncie rzeczy stanowiło najwyższą władzę na terytorium Hetmańszczyzny, pełniło też funkcje wyższego sądu apelacyjnego. Działalność Kolegium Małorosyjskiego w dziedzinie prawa spowodowała jednak jeszcze wyższy poziom korupcji oraz stała się narzędziem skompromitowania władz ukraińskich. Członkowie Kolegium Małorosyjskiego byli osobami o niskim wykształceniu, nieznanymi się na obowiązującym na Ukrainie prawie. To oni skłonili Piotra I do wydania hetmanowi Skoropadskiemu rozkazu przetłumaczenia „ksiąg prawniczych na dialekt rosyjski”.^{9 s. 6} Powołana do takich celów komisja działała przez cały czas istnienia Kolegium Małorosyjskiego. Ale postawionych przed nią zadań nie wykonała jednak do końca. Po śmierci Piotra I wywierana na Hetmańszczyźnie presja częściowo się osłabiła. Między innymi zlikwidowano Kolegium Małorosyjskie, a na hetmana wybrano Danyłę Apostoła^{10 s. 79}. W roku 1728 na prośbę hetmana car Piotr II wydał „Stanowcze punkty dla hetmana Danyły Apostoła”^{9 s. 11}. Chodziło w nich o to, że naród małorosyjski sądzony jest według różnych praw, „nazwanych magdeburскими i saksońskimi statutami, które często nie są zgodne między sobą”^{13 s. 20}. Zamiast „praw małorosyjskich” planowane było stworzenie jedyne kodeksu.

Jednym z najpilniejszych zadań ukraińskich prawników było stworzenie w pierwszej połowie XVIII w. „Procesu kratkogo prikaznogo”, który po raz pierwszy został opublikowany przez M. Kaczałowa w roku 1861. Według A. Tkacza, praca była stosowana jako podręcznik i pomoce dydaktyczne dla instytucji sądowych i administracyjnych^{11 s. 92}. Praca nie zyskała statusu oficjalnego, chociaż była szeroko wykorzystywana w praktyce^{15 s. 87–88}. A. Storozenko wspomina o istnieniu kilku egzemplarzy „Procesu...”. W roku 1908 on wydał przerobioną wersję tej pracy pod tytułem: „Akces albo porządek kancelaryjny do pełnienia kontroli w małorosyjskich sądach pułkowych, magistrackich i setnicznych”^{12 s. 635–712}. A. Jakowliw pisał, iż praca nad „Procesem...” rozpoczęła się jeszcze w 1720 r.^{6 s. 153}. Jako datę powstania na większości egzemplarzy wskazuje się rok 1734. Natomiast dotycząca „Akcesu...” datę 1743 r. przepisywacz umieścił samowolnie zamiast prawdziwej daty powstania oryginalnej pracy (1734).^{9 s. 21–22}

Wśród źródeł, które zostały wykorzystane do napisania „Procesu...”, wymienić warto Statut Litewski, „Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej” B. Groickiego, „*Speculum Saxonum albo Prawo Saskie i Majdeburskie*” P. Szczerbicza, ustawodawstwo rosyjskie, akty normatywno-prawne Hetmańszczyzny i in. Podstawowym źródłem stał się Statut Litewski. Praca składała się ze wstępu, aneksu zatytułowanego „Apendyks”, 13 paragrafów oraz analizy trybu wydania orzeczeń sądowych^{10 s. 18–36}. W części głównej pracy zostały przedstawione normy prawa procesowego^{4 s. 55}. Autor powołuje się na prawo magdeburskie w rozdziałach 5, 6, 7 (aneksy 1, 10), jak również w części dotyczącej wyroków sądowych^{6 s. 94}. Jeżeli oskarżyciel uparcie stał przy swoim, sąd zmuszał oskarżonego do złożenia przysięgi^{4 s. 22}. W części poświęconej analizie systemu sądowego w Hetmańszczyźnie zaznacza się, że na podstawie instrukcji hetmana D. Apostoła z roku 1730 sądy magistrackie w miastach mających prawo magdeburskie (Kijów, Niżyn, Czernihów, Starodub, Perejasław) były odseparowane od sądów ogólnopaństwowych i funkcjonowały samodzielnie^{6 s. 153}.

Autor „Procesu...” sugerował stosowanie norm prawa magdeburgskiego i Statutu Litewskiego na wszystkich stadiach procesu sądowego; jedynie w nielicznych wypadkach podając rekomendacje dotyczące ich stosowania. To, że autor nie powołuje się na poszczególne artykuły zbiorów prawa magdeburgskiego, świadczyć może na korzyść ich szerokiego stosowania i ogólnej znajomości.

Wyrazu „ekonomia” używa się tu w znaczeniu gospodarowanie (zarządzanie domem). Jej celem była ochrona interesów właścicieli, którzy przeważnie byli niewystarczająco dobrze obeznani z prawem [6^{s.} 155]. Po raz pierwszy „Krótką ekonomię” („Economika kratkaja”) wydał M. Wasylenko w roku 1929 [9^{s.} 36–41], zaznaczając, że praca została stworzona w latach 1730–1740, kiedy to w społeczeństwie pojawiło się zainteresowanie utworami dotyczącymi praktyki prawniczej [10^{s.} 28]. Zdaniem autora „Krótkiej ekonomii”, gospodarz (właściciel) musiał posiadać znajomość norm dotyczących statusu prawnego psoagu, trybu powstania stosunków prawnych kupna-sprzedaży działek i gruntów etc. [6^{s.} 155]. Źródłami powstania pracy stały się Statut Litewski, „Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburgskiego w Koronie Polskiej” B. Groickiego, „*Speculum Saxonum*” P. Szczerbicza, ustawodawstwo rosyjskie i in. [9^{s.} 28]. Porównując teksty obu prac, uważamy, że „Krótka ekonomia” została stworzona na podstawie „Procesu...” w celach rozszerzenia zakresu stosowania praktycznego pracy. Książka nie była duża – składała się z 25 artykułów. Normy prawa magdeburgskiego zawierały art. 7, 16, 19, 20, 21, 25 [9^{s.} 28].

Znana jest też praca pod tytułem „Prawa małosyjskie z ksiąg Statutu, Saxonu i porządku wypisane” mieszcząca się w jednej księdze, co „Proces...” i „Krótka ekonomia” [9^{s.} 28]. Praca ta nie jest jedynie odpisem dwóch poprzedniczej prac, ale też zawiera samodzielną analizę poszczególnych norm prawa. Główną część w latach 1744-1757 (były to lata wczesnego okresu rządów hetmana K. Rozumowskiego) napisał autor „Procesu...”. „Prawom małosyjskim” brakuje ścisłości i przejrzystości układu, użytkownikowi trudno się zorientować, liczne normy są powtarzane. Normy te głównie dotyczyły regulacji spraw majątkowych [6^{s.} 156]. Praca pozytywnie się zarysowuje na tle „Procesu...” i „Krótkiej ekonomii...”

Zdaniem badacza M. Wasylenki, „Prawa małosyjskie...” – to swego rodzaju podręcznik dla rozpoczynających karierę prawników, gdzie są umieszczone działające na Hetmańszczyźnie normy prawne [9^{s.} 29]. Wśród źródeł dzieła przede wszystkim wymienić warto Statut Litewski, „Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburgskiego w Koronie Polskiej” i „*Speculum Saxonum*”, chociaż znajdujemy też akty normatywno-prawne Hetmańszczyzny i ustawodawstwo rosyjskie. Oprócz prac B. Groickiego i P. Szczerbicza, autor korzysta z niemieckich oryginalnych zbiorów prawa magdeburgskiego [6^{s.} 156–157]. Większość cytatów w „Prawach małosyjskich...” dotyczy prawa cywilnego. W tym „*Speculum Saxonum*” reguluje umowę darowizny oraz sposoby uzyskania prawa własności [9^{s.} 44–50]. Już omówioną w „Procesie...” i „Krótkiej ekonomii...” kwestię uzyskania prawa własności gruntu w trybie dawności ziemskiej też określa się przez prawo magdeburgskie. Za pomocą tego prawa regulowane na przykład były kwestie opieki w wypadku braku spadkobierców w linii męskiej oraz tryb sporządzania testamentu, w którym mężczyzną uznawało się za opiekuna kobiety we wszystkich jej sprawach. Zdaniem autora pracy, ze Zwierciadła Saskiego mogli korzystać do podziału majątku pomiędzy rodzeństwem, do sprzedaży mienia w wypadku braku spadkobiercy – „Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburgskiego” [9^{s.} 46]. Stosując wymienioną pracę B. Groickiego, regulowano tryb sporządzania umowy kupna-sprzedaży: „Jeśli obaj zawarli umowę kupna-sprzedaży, a jeden z nich handlu nie uścił, umowa ta uważana jest za nieczynną”, jak również szereg innych norm prawa

cywilnego. Na podstawie prac P. Szczerbicza w dziele określa się trzyletni okres przedawnienia roszczeń dotyczących mienia ruchomego^{9, s. 72}.

Niemalą cytatów z „Praw małosyjskich...” dotyczy regulacji norm prawa procesowego. Zgodnie z „Porządkiem...” we wszystkich sprawach konieczne były zeznania 2-3 świadków. Zeznania tylko jednego świadka uznawano za niewiarygodne^{13, s. 133}. Jeśli zeznania świadków były precyzyjne, powiedziane przez nich uznawano za wiarygodne, jednak jeśli zeznania były sprzeczne, sąd mógł ich nie zaakceptować^{13, s. 134-135}. Na podstawie „Porządku sądów i spraw miejskich” określano wymagania wobec dokumentów sądowych w języku łacińskim nazywanych „dokumenta, instrumenta, makumenta i probacja”^{9, s. 57}. Przez „Prawa małosyjskie...” regulowane głównie były prawa własności, szczególnie gruntu, który był podstawowym bogactwem w ówczesnym społeczeństwie. Podano dokładne tłumaczenie cytatów z prac B. Groickiego i P. Szczerbicza w ówczesnym ukraińskim języku urzędowym. Do napisania „Praw małosyjskich...” wykorzystane zostały też inne założenia i cytaty ze źródeł prawa magdeburgskiego, którymi przede wszystkim były prace B. Groickiego i P. Szczerbicza. Te prace wraz ze Statutem Litewskim stały się podstawą do napisania owej rozprawy.

Wśród ksiąg prawa magdeburgskiego najczęściej stosowanych do kodyfikacji prawa ukraińskiego A. Tkacz wymienia księgę „Zwierciadło saskie albo prawo saskie i majdeburgskie” przetłumaczoną w latach 1732-1735 na język rosyjski jak również księgę „Porządek praw obywatelskich”^{11, s. 40}.

Najprawdopodobniej te prace zostały przetłumaczone przez członków komisji do spraw kodyfikacji podczas przygotowania „Praw, według których sądzony jest naród ukraiński”. Księga „Zwierciadło saskie albo prawo saskie i majdeburgskie” zawierała Zwierciadło saskie, prawo magdeburgskie oraz „Prawo cywilne chełmińskie” Pawła Kuszewicza i składała się z 3 części^{11, s. 40}. Pierwsza część zawierała normy prawne ze „Zwierciadła saskiego” i składała się z 204 artykułów podzielonych na paragrafy. Autor powołuje się na Sakson, podaje stronę, paragraf, artykuł, rozdział albo księgę^{11, s. 41}. Druga część książki „Zwierciadło saskie albo prawo saskie i majdeburgskie” składała się z jednej księgi, zawierającej 140 artykułów. Trzecia część – „Księga Saksów prawa chełmińskiego” albo „Prawo chełmińskie”. Ta księga, zarówno jak i będąca jej podstawą praca Pawła Kuszewicza, składała się z 5 ksiąg podzielonych na rozdziały. Autor powołuje się na „Prawo chełmińskie”, podając stronę, paragraf, artykuł, rozdział albo księgę^{14, s. 124}.

„Księga porządek praw obywatelskich” była podzielona na kilka części. Pierwsza nosiła nazwę „Porządek praw obywatelskich” i była podzielona na 4 niemające numeracji podrozdziały^{11, s. 41}. Druga część – „Artykuły prawa magdeburgskiego” – składała się z 30 artykułów, dwóch statutów dotyczących gwałtu, Statutu króla Zygmunta Augusta oraz instrukcji w wypadku pożarów. Trzecia część nazywała się „Proces wybrany z praw cesarskich”, zawierała 91 artykułów i regulowała normy prawa karnego, ponieważ była napisana na podstawie pracy B. Groickiego *“Ten Postępek wybrany jest z Praw Cesarskich, który Karolus V. Cesarz kazał wydać po wszystkich swoich Państwach...”*^{11, s. 41}. Czwarta część księgi „Porządek praw obywatelskich” nosiła nazwę „Porządek spłacania grzywien w sądach prawa magdeburgskiego”. Inne 28 rozdziałów nazywały się „Uzupełnienia księgi Porządek i artykułów prawa magdeburgskiego”: „Zniesienie oraz zmniejszenie przesadnie stosowanych płatności i zbiorów, z których powodu najbardziej cierpiały strony procesujące się zarówno w sądzie ławniczym, jak i w sądzie wójtowskim”, „Enchiridion, albo Zbiór niektórych miejsc wspólnych prawa magdeburgskiego” oraz „O obronie sierot i wdów”. Praca została

zbudowana na podstawie nie mniej niż 8 źródeł [14, s. 124]. Poza „Enchiridionem...” i kilkoma statutami „Księga Porządek praw obywatelskich” składała się z prac B. Groickiego przełożonych na język rosyjski. Na ten zbiór powołują się prawie we wszystkich stosujących prawo magdeburskie pracach kodyfikacyjnych XVIII – początku XIX w. [11, s. 42].

Po wznowieniu hetmaństwa w roku 1750 wśród ukraińskiej starszyny i szlachty szerzyły się pomysły dotyczące powrotu poprzednich praw i stworzenia sądów stanowych [11, s. 107]. Jednym z ideologów tego pomysłu był znany w tych czasach ukraiński prawnik F. Czujkiewicz, który pochodził z rodziny starszyny kozackiej, przeszedł wszystkie szczeble kariery sądowej i był kandydatem na sędziego Sądu Generalnego. On był bunczukowym towarzyszem i należał do starszyny generalnej. W roku 1750 wydał pracę „Sąd i rozprawa w prawach małosyjskich”. Praca składała się z 6 części. Po udoskonaleniu, pracy w roku 1752 dedykował ją hetmanowi K. Rozumowskiemu [9, s. 83–147]. W 1754 r. praca została uzupełniona w część ósmą, za rok dodano część siódmą. Pracę ukończono częścią dziewiątą nie później niż w roku 1758 [11, s. 111]. Celem F. Czujkiewicza było usunięcie usterek systemu sądowego Hetmańszczyzny, odseparowanie systemu sądowego i administracji drogą powołania osobnych sądów stanowych. Zdaniem M. Wasylenki, za pomocą reformy sądownictwa starszyna usiłowała wzmocnić swój status prawny i majątkowy. A. Jakowliw zaznaczał, że F. Czujkiewicz pragnął udoskonalic prawo procesowe [9, s. 160].

Wśród źródeł „Sądu i rozprawy w prawach małosyjskich” ważne miejsce zajmował Statut Litewski, ponieważ głównym celem pracy F. Czujkiewicza był powrót do systemu sądowego czasów Statutu Litewskiego z jednoczesnym jego udoskonaleniem. Praca była realizowana w ramach reformy sądowej hetmana K. Rozumowskiego w latach 1760–1763.

Spomiędzy źródeł prawa magdeburskiego przede wszystkim napotykamy „*Speculum Saxonum*” P. Szczerbicza i „Porządek sądów i praw miejskich prawa majdeburskiego” B. Groickiego. One były stosowane przez miejskie sądy prawa magdeburskiego Hetmańszczyzny, jak również przez sądy półkowe [5, s. 83–96]. Niekiedy stosowano też pracę P. Szczerbicza „*Jus Municipale*” i utwory M. Jaskiera. W pierwszej części pracy F. Czujkiewicz wykorzystywał „*Speculum Saxonum*”. W szóstej części – na podstawie Statutu Litewskiego i prawa magdeburskiego zostały uregulowane kwestie prezentu ślubnego, posagu i wina [9, s. 86–116]. W części siódmej, stosując Statut Litewski i „*Speculum Saxonum*”, autor poddaje szczegółowej analizie wypadki, w których stosuje się dziesięcioletni okres przedawnienia ziemskiego, „jeśli ktoś pokryjomo, jawnie albo poprzez kłamstwo zawładnął cudzym mieniem nieruchomościom, a właściciel milczał o tym przez 10 lat, to tracił prawo do tego mienia” [9, s. 121]. W czwartej i ósmej części „Sądu i rozprawy w prawach małosyjskich” F. Czujkiewicz, stosując Statut Litewski, „*Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego*” i „*Speculum Saxonum*”, określił porządek rozpatrzenia spraw apelacyjnych, gdy najwyższym sądem apelacyjnym w Hetmańszczyźnie był Sąd Generalny [6, s. 164–165]. Badacz podkreślał, że Sąd Generalny był sądem ostaniej instancji i nie dopuszczał wniesienia apelacji do innych instancji, w tym też rosyjskich. Jak już było powiedziane, pomysły F. Czujkiewicza przedstawione w „Sądzie i rozprawie w prawach małosyjskich” były realizowane w ramach reformy sądowej hetmana K. Rozumowskiego w latach 1760–1763. [15, s. 125–127].

Większość norm „Sądu i rozprawy w prawach małosyjskich” wzięto ze Statutu Litewskiego. Za pomocą „*Speculum Saxonum*” P. Szczerbicza zostały uregulowane kwestie dowodów i ich ocena, a zagadnienia procesu sądowego uregulowano za pomocą

pracy *“Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego”* B. Groickiego [15^{s.} 126]. Praca F. Czujkiewicza *“Sąd i rozprawa w prawach małosyjskich”* była na praktyce stosowana w sądach ukraińskich do momentu ich likwidacji, stała się cennym zabytkiem prawa ukraińskiego. Innym dziełem kodyfikacyjnym o charakterze prywatnym była *„Księga Statut oraz inne prawa małosyjskie do tego powołane, korespondencje, prace i zbiory Wasylija syna Petra Kondratiewa 1764 roku”*. Książka zawiera: krótki indeks prawa magdeburskiego z księgi *„Porządek...”*; wypisy z księgi Statutu Litewskiego; wypisy z księgi *„Porządek...”*; wypis z księgi *“Statut praw małosyjskich”* oraz różne materiały informacyjne [11^{s.} 120]. Pierwsza część pracy W. Kondratiewa pt. *“Krótki indeks prawa magdeburskiego”* ujęta została w postaci tabeli, w której po lewej stronie krótko przedstawione zostały normy prawa, a po prawej stronie – powołania się na umieszczoną w *„Porządku...”* księgę [9^{s.} 190–242]. Wymieniona praca została umieszczona w zbiorze opublikowanym przez M. Wasylenkę w 1929 r. [9^{s.} 190–242]. Ona nie była tłumaczeniem *„Porządku sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego”* B. Groickiego, tylko przedstawieniem prawa magdeburskiego według księgi *„Porządek...”* [5^{s.} 88–89].

Zdaniem M. Wasylenki, praca nie posiadała tytułu, dlatego nie od razu była znajdowana w spisie treści [9^{s.} 57–58], ponieważ w tytule umieszczonym na poszczególnych egzemplarzach nawet nie wspomina się słowa „porządek”. A. Jakowliw uważa, że nieznane jest też nazwisko autora, a praca została napisana w połowie wieku XVIII [6^{s.} 169]. Spomiędzy prac autorstwa B. Groickiego, poza dziełem *“Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego”*, do napisania rozprawy zostały wykorzystane *„Artykuły prawa majdeburskiego”* i *“Ten Postępek wybran jest z Praw Cesarskich”* [9^{s.} 190–242]. W innych źródłach częściowo wspomina się Zwierciadło saskie, *„Ułożenie soborowe”* 1649 r. i in.

Przeważnie prawo magdeburskie przedstawiane było w określonym porządku, kiedy najpierw podawano prawo procesowe, później – poszczególne instytucje prawa cywilnego i karnego. Tekst jest podzielony na części, każdy cytat jest opatrzony źródłem [6^{c.} 169].

Części *“Przemówienia sądowe”, “Adwokat”, “Świadek”, “Dłużnik”, “Poręczenie”, “Przysięga”, “Zapis”, “Zakład”, “Sprzedaż”, “Przedawnienie”, “Spadkobiercy”* oraz in. regulowane były przez normy prawa procesowego, cywilnego, karnego, rodzinnego oraz inne gałęzie prawa [9^{s.} 196–242]. Data powstania *„Krótkiego indeksu prawa magdeburskiego”* ułożonego na podstawie księgi *„Porządek...”* dotychczas nie jest wiadoma. Jednak nie mogło to nastąpić później niż w roku 1765, ponieważ, zdaniem M. Wasylenki, po raz pierwszy dzieło było opublikowane jednocześnie ze wspomnianą pracą W. Kondratiewa [9^{s.} 62]. Porównując inne części *„Księgi Statut i inne prawa małosyjskie”* z *„Krótkim indeksem prawa magdeburskiego”*, A. Tkacz zakłada, że jego autorem jest także W. Kondratiew, a księga jest jedynie częścią większego dzieła. [11^{s.} 122]. Autor niniejszego badania jest podobnego zdania.

Druga część dzieła W. Kondratiewa nosiła nazwę *„Wypis z księgi Statutu artykułów wszystkich rozdziałów po kolei ze znaczeniem, które jest zgodne lub przyzwoite”* [9^{s.} 148–158]. Ta część bazuje na Statucie Litewskim.

Omówieniu spraw karnych poświęcona jest część trzecia dzieła W. Kondratiewa pt. *“Krótko wypisano z praw małosyjskich księgi „Porządek...”, z artykułów prawa magdeburskiego, prawa cesarskiego, z oznajmieniem, jakie w tych prawach za winy następują kary i straty i na jakich stronach o tym mowa”* [9^{s.} 243–259]. Ta część *„Księgi Statut i inne prawa małosyjskie”* także ułożona jest według określonego systemu, gdzie najpierw podaje się normę prawa, a po prawej stronie – powołanie się na pracę z księgi *„Porządek...”*. Na *„Porządek...”* autor powołuje się 124 razy, na *“Artykuły prawa*

majdeburckiego, które zowią *Speculum Saxonum*” – 86, a na “*Ten Postępek wybran jest z Praw Cesarzkich, który Karolus V. Cesarz kazał wydać po wszystkich swoich Państwach...*” – 40 (łącznie 250 powołań) ¹¹ s. 122¹.

Zdaniem M. Wasyleńki, autor pracy “ Krótko wypisano z praw małosyjskich księgi „Porządek...””, z artykułów prawa magdeburckiego, prawa cesarskiego, z oznajmieniem...”, musiał być wykwalifikowanym prawnikiem i znawcą prawa magdeburckiego, na co wskazuje fachowe formułowanie tez z prac B. Groickiego należących do księgi „Porządek...” ⁹ s. 61–62¹. W pierwszej części wykorzystano 30 tez dotyczących sądów miejskich, adwokatów i in. ⁶ s. 173¹. Tu również uwzględniono szereg norm ze “*Speculum Saxonum ma Jus Municipale*” P. Szczerbicza. Do drugiej części z „Porządku...” wypisano 15 tez dotyczących porządku w sądach, gówszczyzny, mordercy, który uniknął kary ⁶ s. 174¹. Nie wzięto pod uwagę dokładnej analizy sądownictwa oraz systemu sądowego sądów miejskich, ponieważ na Hetmańszczyźnie one praktycznie nie były stosowane.

Na podstawie trzeciej części wykorzystano 56 tez regulujących prawo procesowe, obowiązkowy udział w postępowaniu stron procesowych, pobranie kary pieniężnej za nieobecność w sądzie, adwokaturę, poręczenie, odsunięcie sędziego, debaty sądowe, układ przysięgi żydowskiej, tryb opisu i oszacowania mienia i in. ⁹ s. 243–259¹. Szereg norm wzięto z “*Speculum Saxonum*”. Jeśli ktoś powoływał się na świadków, to wszczywał sprawę sądową. Świadcami nie mogli być nieletni, służący, kobiety, marnotrawcy, łamiący przysięgę, osądzeni. Zeznania jednego świadka nie są brane pod uwagę ⁶ s. 174¹.

Z części czwartej wykorzystano 23 tezy dotyczące wykonania orzeczeń sądowych. Tu można przytoczyć parę przykładów: “Złodziej musi być powieszony”, “Czarownik musi być spalony” ⁹ s. 250¹.

Liczba wszystkich krótkich tez wynosi 250, z których do “Porządku sądów i spraw miejskich” należą 124 tezy, “Artykułów prawa majdeburckiego” – 86 tez, a do “Postępku wybranego z praw cesarskich” – 40 tez ⁶ s. 173¹.

Autor pracy “ Krótko wypisano z praw małosyjskich księgi „Porządek...””, z artykułów prawa magdeburckiego, prawa cesarskiego, z oznajmieniem...” jest nieznany, tak samo jak nieznany jest też autor pracy “Krótki indeks prawa magdeburckiego z księgi “Porządek...””. Ta praca również nie mogła się okazać wcześniej, niż w roku 1765. Zdaniem większości badaczy, w tym A. Jakowliwa i M. Wasyleńki, autorem pracy nie mógł być W. Kondratiew. Podobnego zdania jest też autor niniejszej rozprawy. Natomiast W. Czechowycz wszystkie 4 części zbioru W. Kondratiewa zaliczał do wyników jego prywatnej pracy kodyfikacyjnej ¹⁶ s. 125¹. Rozprawa była wykorzystywana jako poradnik prawa magdeburckiego i pomoc dydaktyczna. Podobnie do poprzednich ułożona jest też część czwarta „Księgi Statut i inne prawa małosyjskie” nosząca nazwę „Ekstrakt z księgi statutu praw małosyjskich”, której podstawą stał się Statut Litewski. “Księga Statut i inne prawa małosyjskie” nie uzyskała statusu oficjalnego, ale była powszechnie wykorzystywana przez pracowników systemu sądowego na Ukrainie, ponieważ zawierała fachowe tłumaczenie poszczególnych ksiąg prawa magdeburckiego i Statutu Litewskiego w języku staroukraińskim. Spomiędzy źródeł prawa magdeburckiego w pracy W. Kondratiewa „Księga Statut i inne prawa małosyjskie” wykorzystane zostały też przetłumaczone na język staroukraiński prace B. Groickiego, które weszły do księgi pod ogólnym tytułem “*Porządek*”. Podaje się krótki spis treści poszczególnych norm prawnych z odesłaniem do źródła.

Innym prywatnym dziełem kodyfikacyjnym stała się praca nieznanego autora końca XVIII w. – “Krótkie uogólnienie Statutu” („Kratkij zvid Statutu”). Już strona tytułowa

pracy wskazuje, że podstawowym źródłem był Statut Litewski oraz też inne rozprawy. Praca zawiera normy prawa cywilnego, karnego i procesowego. Autor również był praktykującym pracownikiem ówczesnego systemu sądowego na Ukrainie, na co wskazuje wykorzystywanie źródeł prawa i ich praktyczna realizacja w postaci krótkich tez z różnych źródeł. „Krótkie uogólnienie statutu” zostało napisane w latach rządów cesarza Pawła I, pod koniec wieku XVIII, kiedy częściowo był wznowiony system sądowy na Ukrainie [6, s. 166]. Spomiędzy źródeł prawa magdeburgskiego do napisania pracy wykorzystane zostały *“Porządek sądów i spraw miejskich”* i *“Artykuły prawa magdeburgskiego”* B. Groickiego, *“Prawo chełmińskie”* P. Kuszewicza oraz *“Speculum Saxonum”*, *“Jus Municipale”* P. Szczerbicza i in. Praca rozpoczyna się od definicji dotyczących apelacji. Między innymi, wzorując na pracy *“Porządek sądów i spraw miejskich prawa magdeburgskiego”*, w terminie tygodniowym wnoszono apelacje do wyższego sądu miejskiego, a na podstawie *“Prawa chełmińskiego”* określano początek terminów wnoszeni apelacji [9, s. 159].

Rozdziały „Bój”, „Niebieskie rany kto udowodni lub oprotestuje, ten ma ważniejsze dowody” oraz „W wypadku wspólnej kłótki sąd nie jest możliwy” były napisane z uwzględnieniem *“Artykułów prawa magdeburgskiego”* [17, s. 43–75]. Z uwzględnieniem *“Porządku sądów i spraw miejskich”* w rozdziale „Długi” zaznacza się: pod przysięgą dłużnik jest zobowiązany zeznać, że sam nie posiada złota, srebra, piepiędzy i nie przechowuje ich u innych osób, jak również, że nie ma własnych dłużników [13, s. 108].

W rozdziale „Ślub”, wzorując na pracy *“Porządek sądów i spraw miejskich”*, określa się zasady i tryb podziału mienia: w wypadku śmierci żony, „wszystkie rzeczy, które ona przyniosła do domu męża, muszą być zwrócone jej krewnym, jedynie oprócz tych rzeczy, które zostały spożyte lub wykorzystane” [13, s. 181–187]. Na podstawie „Artykułów prawa magdeburgskiego” zaznacza się, że w wypadku kupna domu prawo własności dotyczyło również wszystkich pomieszczeń gospodarczych [13, s. 18–21]. W rozdziale „Mienie” zakazuje się przeniesienia własności mienia, w związku z którym wszczęto rozprawę sądową [13, s. 18–19]. Za pomocą prac *“Speculum Saxonum”* i *“Porządek sądów i spraw miejskich”* regulowane były kwestie dotyczące niezgodnego z prawem zawładnięcia obcego mienia: „Jeśli ktoś zawładnął czyjeś mienie i zostało to udowodnione przez sąd, to traci on taką samą część własnego mienia” [9, s. 175]. W rozdziale „Oskarżeni” chodziło o to, że oskarżeni przeważnie częściej musieli udawadniać swoją niewinność poprzez składanie przysięgi [9, s. 178].

Prawo magdeburgskie stało się jednym ze źródeł „Ekstraktu praw małosyjskich” z 1767 r, którego jeden egzemplarz przechowuje się w archiwum Sankt-Petersburga. „Ekstrakt” w tłumaczeniu z łacińskiego znaczy „to, co wyciągnięte, pobrane” [18, s. 86]. „Ekstrakt praw małosyjskich” po raz pierwszy wprowadził do obiegu naukowego profesor Uniwersytetu Kijowskiego A. Tkacz. Autorem pracy był A. Bezborodko – stały członek Sądu Generalnego, towarzysz bunczukowy, od roku 1797 – kanclerz Imperium Rosyjskiego [19, s. 20]. „Ekstrakt praw małosyjskich” składał się ze wstępu i 17 rozdziałów, do niektórych z nich dodane były najważniejsze akty prawne [18, s. 86]. Wstęp zawierał rozkaz cesarski z dnia 14 grudnia 1766, rozkaz senatu dotyczący wyborów deputata komisji Kolegium Małosyjskiego z dnia 19 lutego 1767 r., rozporządzenie P. Rumiancewa z dnia 9 kwietnia 1767 r. oraz rozporządzenie Kolegium Małosyjskiego z dnia 5 maja 1767 r. dotyczące sporządzenia „Ekstraktu...” [18, s. 87]. Rozdziały są ponumerowane literami alfabetu i nazwane w taki sposób: „O głównych rządach w Małej Rosji”, „O sądach”, „O prawach”, „O trybie i zasadach prowadzenia rozpraw sądowych”, „O majątkach państwowych” i in. [20, s. 350]. Źródłami „Ekstraktu praw małosyjskich”, zdaniem A. Tkacza, były: akty prawne, prawo obyczajowe,

praktyka sądowa i administracyjna. Najczęściej (146 odesłań) autor powołuje się na normatywno-prawne akty władz rosyjskich. Na drugim miejscu znalazły się normatywne akty władz Hetmańszczyzny (131 odesłań). Na polsko-litewskie ustawodawstwo, do którego A. Tkacz zalicza też źródła prawa magdebrskiego, autor powołuje się 99 razy. Mianowicie chodzi o „Porządek praw cywilnych” i „Artykuły prawa majdeburskiego” B. Groickiego (autor powołuje się 12 razy), „Zwierciadło saskie” – 2 razy. Ogólna liczba odsyłań do różnych źródeł w „Ekstrakcie praw małosyjskich” wynosi 417.

Status prawny miast określony został w rozdziale dziewiątym pod tytułem „O miastach”, gdzie autor wykorzystał postanowienia polskiego sejmu z roku 1496 i umowę perejaślowską z 1654 r.^{[18] s. 88}. Najpierw A. Bezborodko określa ogólne prawa miast i ludności miejskiej, a później określa prawa poszczególnych miast, a mianowicie Czernihowa, Staroduba, Młyňa, Pogara, Nowgoroda-Siwerskiego, Niżyna i in. W „Ekstrakcie praw małosyjskich” zaznacza się, że odpowiednio do „Artykułów” B. Chmielnickiego miastom przysługują poprzednie prawa. Analizując status prawny poszczególnych miast, A. Bezborodko krótko przedstawia treść przywilejów, wyróżnień i uniwersałów, na których podstawie miastom zostało przyznane i potwierdzone prawo magdeburskie. W tym określono przywileje, na których podstawie Czernihów otrzymał prawo magdeburskie, pokazano osobliwości funkcjonowania organów samorządu miejskiego (wójta, burmistrza, ławników). Analizie też poddano gramotę carską z 1666 r., uniwersały hetmańskie XVII–XVIII w. potwierdzające prawo magdeburskie i szereg przywilejów, według których obowiązuje zakaz wtrącania się do pracy samorządów^{[18] s. 88}.

“Ekstrakt praw małosyjskich” A. Bezborodki nie zdobył statusu oficjalnego. On został przekazany do archiwum senatu urzędowego oraz pozostał zabytkiem prawa ukraińskiego^{[20] s. 350}.

Jednocześnie Drugie Kolegium Małosyjskie prezentujące interesy caratu rosyjskiego na Ukrainie przeprowadziło szereg przedsięwzięć mających na celu likwidację wszystkich struktur Hetmańszczyzny. Wprowadzono nowy ustrój administracyjno-terytorialny, wdrożono rosyjski system administracyjny i prawny. Na Ukrainie zaczęły obowiązywać “Postanowienia o powstaniu gubernii 1775 r.”^{[11] s. 134}. Zdaniem A. Tkacza, trzeba było też dostosować starą praktykę administracyjną do wymagań nowego ustawodawstwa^{[11] s. 134–135}. W tym celu sięgnięto po „Ekstrakt praw małosyjskich” z 1767 r. i na jego podstawie podjęto próbę połączyć ówczesne prawo ukraińskie z rosyjskimi aktami normatywno-prawnymi^{[11] s. 134}. Otóż w roku 1786 powstaje zbiór prawa zatytułowany „Ekstrakt rozkazów, instrukcji oraz postanowień”. Po raz pierwszy praca została odnaleziona w bibliotece Aleksandriwskiej Szkoły Zawodowej w Niżynie przez profesora L. Chojnockiego w roku 1875. Ten zbiór badali też O. Kistiakiwski i M. Wasylenko. Ostatni sprawdził teksty aktów normatywnych, dokonał rozjaśnienia poszczególnych terminów prawnych oraz opublikował go w roku 1902.^{[21] s. 13–296}. A. Tkacz uważa, że “Ekstrakt rozkazów, instrukcji oraz postanowień” z 1786 r. został utworzony na podstawie „Ekstraktu praw małosyjskich” z 1767 r.^{[11] s. 136}. Część tekstu „Ekstraktu praw małosyjskich” z 1767 r. została usunięta, a inne części podano w nowej redakcji. Ze względu na pobudowę “Ekstrakt rozkazów, instrukcji oraz postanowień” przypomina podzielony na części zbiór z 1767 r. Częściom tym przysługiwały numery porządkowe od 1 do 19 (w odróżnieniu od zbioru z 1767 r., który był podzielony na 16 rozdziałów). “Ekstrakt rozkazów, instrukcji oraz postanowień” z 1786 r. na 2/3 składa się z „Ekstraktu praw małosyjskich”, jednak struktury zbiorów w znacznym stopniu się różnią. Celem pracy było usprawiedliwienie likwidacji samodzielnych rządów na Ukrainie oraz utwierdzenie

na jej terytorium rosyjskich organów władzy. Spomiędzy nowych rozdziałów, które weszły do “Ekstraktu rozkazów, instrukcji oraz postanowień” należy wymienić takie: “O apelacji”, “O komonnych pułkach kompanijnych”, “O przyłączeniu niektórych małorosyjskich miasteczek do namiesnictwa katerynosławskiego” “O raskolnikach z wielkoruskich i różnych ludzi, którzy zamiszkali w Małorosji”^[21’ s. 21–296]. Zdaniem M. Wasyleńki, “Ekstrakt rozkazów, instrukcji oraz postanowień” nosił charakter oficjalny^[21’ s. 6]. Podobnego zdania są też inni badacze ukraińscy. A. Tkacz pisał, że status oficjalny przysługiwał obu zbiorom^[11’ s. 138]. Współczesny badacz ukraiński W. Czechowycz zaznacza, że zatwierdzony przez senat zbiór z 1786 r. został rozesłany po Ukrainie celem praktycznego wykorzystania^[22’ s. 350]. Analogiczne są też źródła obu zbiorów. W wypadku “Ekstraktu rozkazów, instrukcji oraz postanowień” liczba odesłań do normatywno-prawnych aktów Imperium Rosyjskiego wynosi 186 razy, do norm organów autonomicznej władzy Ukrainy – 143 razy, do ustawodawstwa polsko-litewskiego – 118 razy. Mówiąc o ustawodawstwie polsko-litewskim, jak już było wspomniane wyżej, ma się na myśli też źródła prawa magdeburskiego.

W “Ekstrakcie rozkazów, instrukcji oraz postanowień” dużo miejsca poświęca się analizie prac B. Groickiego podanych pod ogólną nazwą „Księga Porządek praw cywilnych” i podzielonych na 4 części. Zostały tu umieszczone „Artykuły prawa majdeburskiego”, “Prosec wybrany z praw cesarskich”, “Statut spłaty grzywien w sądach prawa majdeburskiego”, “Uzupełnienie księgi Porządek artykułów prawa majdeburskiego”, “Tytuły o obronie sierot i wdów” oraz “Zniesienie oraz zmniejszenie przesadnie stosowanych płatności...”^[21’ s. 101–114]. Tu został też umieszczony „Enchiridion”.

Prawo magdeburskie stało się też jednym z podstawowych źródeł pracy “Zbiory praw małorosyjskich z 1807 r.”, która została wprowadzona do obiegu naukowego przez profesora Uniwersytetu Kijowskiego im. T. Szewczenki A. Tkacza^[23’ s. 12]. W 1993 r. dzięki staraniom naukowców Instytutu Państwa i Prawa Ukrainy im. W. Koreckiego “Zbiory praw małorosyjskich” po raz pierwszy okazały się drukiem. Praca została sporządzona na początku wieku XIX przez zespół powołany do spraw systematyzacji prawa na Ukrainie Lewobrzeżnej (przewodniczący zespołu Fedor Dawydowycz)^[11’ s. 141–150].

W “Zbiorach praw małorosyjskich” dokonano 1255 odesłań. Praca składała się z 3 części: o osobach, o czynnościach, o rzeczach, które z kolei dzieliły się na 5 ksiąg, a te były zbudowane z 42 rozdziałów, na które składało się 1377 paragrafów^[11’ s. 145–150]. Część pierwsza była ujęta w jednej księdze pod tytułem „Zbiór praw małorosyjskich dotyczących osób w oparciu o dane zebrane poprzez komisje ...” i składała się z 8 rozdziałów i 303 paragrafów^[23’ s. 19–82]. Druga część zbioru nosiła nazwę “Zbiór praw małorosyjskich sporządzony celem ułożenia części 2. dotyczącej czynności”, składała się z 4 rozdziałów i 289 paragrafów^[23’ s. 84–165]. Największa była część trzecia zbioru składająca się z 3 ksiąg zatytułowanych ogólną nazwą “Wypis z praw w Małorosji stosowanych, sporządzony celem ułożenia trzeciej części poświęconej rzeczom lub mieniu”^[23’ s. 243–344]. Wśród źródeł zbioru można spotkać Statut Litewski, prawo magdeburskie i chełmińskie, Zwierciadło saskie i „Porządek...”. Najczęściej autor odsyła do Statutu Litewskiego z 1588 r. (515), który został przetłumaczony na język rosyjski w roku 1744.

Spomiędzy źródeł prawa niemieckiego przeważają odesłania do Zwierciadła saskiego (457), prawa chełmińskiego (224), prawa magdeburskiego i „Porządku...” (58)^[11’ s. 147].

Aktywne wykorzystanie w “Zbiorze praw małorosyjskich z 1807 r.” prawa magdeburskiego związane jest z fachowością członków komisji kodyfikacyjnej oraz

wielowiekową tradycją jego stosowania na Ukrainie [23^{s.} 10]. W księdze pierwszej zatytułowanej „Zbiór praw małosyjskich dotyczących osób w oparciu o dane zebrane poprzez komisje ...” na podstawie prawa magdeburskiego określony został wiek 12 lat w wypadku dziewczyn i 14 lat w wypadku chłopców, po którego ukończeniu przysługuje im zdolność prawna do dziedziczenia. Tu także podaje się listę mienia, które żona nie mogła darować bez zezwolenia męża, jak również mienia, które nie mogło być подарowane małżeństwu bez zgody na to spadkobierców: „Nie wolno darować powyżej trzech szelagów” [23^{s.} 27]. W oparciu o prawo chełmińskie w tym rozdziale zostały uregulowane osobiste i majątkowe prawa małżeństwa, kwestie opieki, prawa i obowiązki rodziców i dzieci [23^{s.} 41–81]. W drugiej księdze pt. „Zbiór praw małosyjskich sporządzony celem ułożenia części 2. dotyczącej czynności” określony został tryb darowizny ziemi, innego mienia ruchomego i nieruchomego [23^{s.} 96–99]. Cechą szczególną pracy stało się wykorzystanie norm chełmińskiego prawa karnego. Mianowicie określony został tryb ukarania za zadawanie uszkodzeń cielesnych: art. 119–126, 132–154 [23^{s.} 142–146]. W trzeciej księdze zatytułowanej „Wypis z praw w Małososji stosowanych, sporządzony celem ułożenia trzeciej części poświęconej rzeczom lub mieniu” na podstawie prawa magdeburskiego i chełmińskiego określone zostały zagadnienia dotyczące klasyfikacji rzeczy, terminów przedawnienia roszczeń. Tak, na podstawie prawa chełmińskiego w art. 180 określony został 30-letni i 6-miesięczny termin przedawnienia roszczeń o zdobycie prawa własności do ziemi i innego mienia nieruchomego [23^{s.} 218].

W najpełniejszym zakresie prawo magdeburskie i chełmińskie zostały wykorzystane do napisania części trzeciej, na którą składają się księgi 3, 4 i 5. Na przykład w księdze czwartej pt. „Zbiór praw małosyjskich części III o rzeczach” na podstawie prawa chełmińskiego uregulowany został tryb sporządzania umów darowizny, kupna-sprzedazy oraz sposoby zapewnienia realizacji zobowiązań [23^{s.} 243–296]. W piątej księdze pt. „Zbiór praw w Małososji stosowanych części III o rzeczach od 21 do 30 rozdziału”, bazując na założeniach prawa chełmińskiego i magdeburskiego, uregulowany został tryb zawierania umów kupna-sprzedazy oraz prawo spadkowe [23^{s.} 305–344]. Pod względem struktury praca „Zbiór praw małosyjskich z 1807 r.” podobna jest do „Prawa cywilnego chełmińskiego” P. Kuszewicza.

Prawo cywilne w pracy regulowane jest głównie przez Statut Litewski, Zwierciadło saskie, prawo chełmińskie i magdeburskie. Na przykład w największej części trzeciej regulującej prawo własności do Statutu Litewskiego odwołano się 264 razy, do Zwierciadła saskiego – 251 razy, do prawa chełmińskiego – 135 i do prawa magdeburskiego – 43 razy [11^{s.} 147].

Najsłynniejszym zabytkiem prawa ukraińskiego XVIII w. uważany jest kodeks „Prawa, według których sądzony jest naród ukraiński” albo Kodeks z 1743. Praca nad jego stworzeniem rozpoczęła się w roku 1728. Dzieło powstawało w oparciu o już wspomniane „Stanowcze punkty” cara Piotra II wydane Danyle Apostołowi, przez które zaplanowane było dokonanie przekładu praw małosyjskich na język rosyjski oraz stworzenie na bazie aktualnych praw jedyne Kodeksu [3^{s.} 19–20]. Z rozkazu cara powołana została komisja kodyfikacyjna licząca 12 osób, a w roku 1738 ich liczbę zwiększono do 18 osób. Zatrudnionych zostało 6 osób mających się zajmować przekładem z języka łacińskiego na język rosyjski. W skład komisji weszli przedstawiciele starszyny kozackiej, duchowieństwa i mieszczaństwa. W pracach nad Kodeksem z roku 1743 wzięło udział 49 osób, w tym – 6 przedstawicieli miast. W roku 1734 rosyjska caryca Anna Iwanowna wydała nowy rozkaz potwierdzający dokument z roku 1728: „Prawa nazwane Statutami magdeburskimi i saskimi, według których sądzony jest naród małosyjski, przetłumaczyć na język wielkoruski i sprowadzić trzy

prawa do jednego”. Patrząc na nazwy rozkazów carskich, można dojść do wniosku, że w Rosji nie posiadali precyzyjnej informacji na temat normatywno-prawnych aktów stosowanych na Hetmańszczyźnie, nazywając ostatnie „Statutami magdeburскими i saskimi”, chociaż statutem był Statut Litewski, a prawem – prawo magdeburskie. Zdaniem A. Jakowliwa, pierwszym przełożonym Komisji oraz jej najaktywniejszym członkiem został setnik Wasyl Stefanowicz, który studiował w Akademii Kijowsko-Mohylańskiej, a w ciągu 6 lat – na uniwersytetach niemieckich, austriackich i włoskich [3, s. 27–28]. W. Stefanowicz był zwolennikiem pomysłu stworzenia nowego Kodeksu, nie zaś mechanicznego tłumaczenia istniejących źródeł. Od roku 1734 przewodniczącym Komisji był sędzia generalny Iwan Borozna. W odróżnieniu od W. Stefanowicza był on przedstawicielem nurtu konserwatywnego i uważał, że praca Komisji nie może przekraczać granic Statutu Litewskiego będącego prawem fundamentalnym [3, s. 28]. Następnymi przewodniczącymi komisji kodyfikacyjnej byli generalny oboźny Jakiw Łyzogub i generalny chorąży Mykoła Chanenکو. Praca z napisania Kodeksu była wykonywana w sposób, kiedyto materiał ustawodawczy zawarty w kilku księgach był tłumaczony i publikowany pod osobnymi nagłówkami. Długie artykuły dzielono na krótsze, w wypadku niezgodności artykuły udoskonalano „z uwzględnieniem po nowemu wydanych praw saskich” [6, s.178]. Jednocześnie stare prawa obowiązujące na Ukrainie w okresie Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rzeczy Pospolitej Polskiej niejednokrotnie były potwierdzane przez carów moskiewskich, więc trudno było je zlikwidować [24, s.6–8]. Na koniec roku 1736 przetłumaczono wszystkie księgi i przygotowano składającą się z 30 rozdziałów wersję próbną Kodeksu [24, s.25–26]. Latem 1743 r. praca nad Kodeksem była skończona. Powstały 3 jego egzemplarze podpisane przez członków Komisji i przeznaczone dla Senatu, Generalnej Kancelarii Wojskowej oraz delegacji, która miała odbyć do Petersburga [3, s. 25]. Z dotychczas nieznanych przyczyn gubernator generalny Bibikow odesłał Kodeks do Senatu dopiero w roku 1744. Tam Kodeks leżał do 1756 r., kiedyto hetman K. Rozumowski powołał komisję, której zadaniem był przegląd tekstu Kodeksu [24, s.7–8]. Na posiedzeniach Komisji w roku 1758 i 1763 zdania starszyny kozackiej dotyczące Kodeksu znowu nie były spójne: część konserwatywna była zdania, że nawet po przyłączeniu Ukrainy do Carstwa Rosyjskiego stosowany jest jednak Statut Litewski nazywany „prawem narodowym”, a zatwierdzenie Kodeksu znaczyć będzie złamanie „najświętszego przywileju Ukrainy do sprawowania sądów według własnych praw wydanych przez polskich królów i carów moskiewskich” [3, s. 32]. Profesor A. Tkacz twierdził, że praca nad Kodeksem trwała do 1767 r. [11, s. 91]. Otóż Kodeks z 1743 r. zwany „Prawami, według których sądzony jest naród ukraiński” nie zdobył statusu oficjalnego i nadal działał na terytorium Ukrainy w jakości komentarza do Statutu Litewskiego, prawa magdeburskiego oraz jako pomoc dydaktyczna [25, s.14–17]. Pracę wykorzystywano do następnych kodyfikacji prawa na Ukrainie w XVIII w. A. Jakowliw zaznaczał, że Kodeks z 1743 r. nie zdobył statusu oficjalnego, ponieważ członkowie Senatu nie posiadali wiedzy w dziedzinie prawa magdeburskiego i Statutu Litewskiego i nie potrafili podjąć decyzji w tej kwestii. Drugim powodem stała się niechęć starszyny kozackiej wobec zmian w ustawodawstwie ze względów osobistych i patriotycznych [3, s. 34]. Współcześni niemieccy badacze H. Lück [14, s. 112] i R. Liberwirth [8, s. 25] pisali: Kodeks z 1743 r. miał zatwierdzić autonomiczny status Ukrainy, a to było sprzeczne z centralistyczną pozycją rządu rosyjskiego. Autor niniejszej rozprawy jest podobnego zdania. Ze względu na system i sposób układu Kodeks z 1743 r. pozytywnie się zarysowuje na tle ówczesnych kodeksów, mianowicie Statutu Litewskiego z 1588 r., „Ułożenia soborowego z 1649 r.”, jak również szeregu kodeksów zachodnioeuropejskich [3, s. 34].

Źródłami Kodeksu z 1743 p. są Statuty Litewskie, Zwierciadło saskie, prawo magdeburskie, prawo obyczajowe, normatywno-prawne akty Hetmańszczyzny i ustawodawstwo rosyjskie [11, s. 35–51].

Ze względu na nazwę podawaną w rozkazach cara źródła prawa sasko-magdeburskiego są przez badaczy ukraińskich dzielone na trzy grupy [3, s. 40]. Do drugiej grupy zalicza się źródła przez komisję wykorzystywane i cytowane, lecz nie wymienione; do grupy trzeciej – źródła stosowane przez komisję kodyfikacyjną, lecz przez nią nie cytowane.

Do pierwszej grupy zalicza się prace lwowianina Pawła Szczerbicza. Nie były to jedynie dosłowne tłumaczenia na język polski łacińskich utworów Mikołaja Jaskiera. On korzystał z niemieckich oryginałów tych prac, odpowiednio uzupełniając je we własne uwagi [26, s. 50–51]. Najpierw komisja korzystała z polskojęzycznej wersji prac P. Szczerbicza i tłumaczyła na język rosyjski miejsca podawane w Kodeksie [3, s. 41].

Następną szeroko stosowaną przez komisję pracą jest rozprawa P. Kuszewicza „*Prawa chełmińskiego poprawionego z łacińskiego języka na polski przetłumaczonego*» wydana w Poznaniu (1623) i Warszawie (1646 oraz 1697) [3, s. 20]. Badacze nie są zgodni co do tego, kto inicjował wykorzystanie przez komisję „Prawa chełmińskiego” P. Kuszewicza [6, s. 180–181]. A. Jakowliw pisał, że odpowiednia inicjatywa najprawdopodobniej miała miejsca. Komisja kodyfikacyjna nazwała prawo chełmińskie dodatkiem do Zwierciadła saskiego P. Szczerbicza, pragnąc uniknięcia zarzutów co do wykorzystywania źródeł nie należących do rozkazów cara [3, s. 41]. Komisja mogła stosować prawo chełmińskie w celu rozszerzenia bazy źródłowej pracy oraz w celu usunięcia sprzeczności pomiędzy różnymi aktami normatywno-prawnymi, które miały miejsce w czasie pracy nad Kodeksem.

Uważamy, że pracę P. Kuszewicza „Prawo chełmińskie” przywiózł jeden z członków komisji kodyfikacyjnej, który studiował na uniwersytetach niemieckich, w tym też pruskich, albo była ona przechowywana w prywatnych bibliotekach na Ukrainie. Jak już było wspomniane, prawo chełmińskie stosowane było w miastach na Wołyniu i Podlasiu jak również w kilku wsiach galicyjskich. Komisja przetłumaczyła go na język rosyjski i wykorzystwała do napisania Kodeksu pod nazwą „Prawo księgi chełmińskiej” [22, s. 25]. Jeden egzemplarz został przetłumaczony przez członków komisji kodyfikacyjnej. Jest on przechowywany w archiwach Sankt-Petersburga. Do pierwszej grupy źródeł należą też prace B. Groickiego, które na Ukrainie pojawiły się pod ogólną nazwą „Porządek”, a po raz pierwszy łącznie zostały wydane w roku 1616 [3, s. 43]. Zbiór ten nazwany był tak samo jak praca B. Groickiego „*Porządek sądów i spraw miejskich prawa magdeburskiego w Koronie Polskiej*”. Komisja kodyfikacyjna przetłumaczyła go na język rosyjski i cytowała w tekście: „O urzędzie obywatelskim” i „O osobach należących do sądu” [28, s. 85].

Jeszcze jedną pracą B. Groickiego stosowaną przez komisję kodyfikacyjną do napisania Kodeksu i umieszczoną w „Porządku...” stały się „*Artykuły prawa magdeburskiego, które zowią Speculum Saxoꝝum*”. W tekście Kodeksu z 1743 r. komisja kodyfikacyjna cytowała tę pracę [28, s. 43–44].

Tłumacząc „*Artykuły prawa magdeburskiego*”, komisja kodyfikacyjna dzieliła je na punkty, których nie ma w oryginale B. Groickiego. Stosowane przez komisję normy prawa karnego zawarte były głównie w pracy B. Groickiego pt. „*Ten Postępek wybrany jest z praw cesarskich, który Karolus V cesar kazał wydać po wszystkich swoich Państwiach*”, która została napisana na podstawie kodeksu Karola V nazywanego „Karolina”. W Kodeksie z 1743 r. „Postępek...” cytowano tak samo jak „Porządek...” [28, s. 77]. Następnym działem wykorzystanym do napisania Kodeksu z 1743 r. są

“*Tytuły prawa majdeburskiego do Porządku i do Artykułów, pierwszej po polsku wydanych*”. Tłumacząc pracę, komisja kodyfikacyjną podzieliła ją na punkty i przytoczyła w tekście w postaci cytatów [28^{s.} 417]. Jeszcze jedną rozprawą B. Groickiego zaliczaną do źródeł prawa magdeburskiego i cytowaną przez komisję kodyfikacyjną w tekście Kodeksu z 1743 p. stał się “*Reyestr do Porządku i do Artykułów Prawa Majdeburskiego i Cesarского*”.

Do drugiej grupy źródeł zalicza się prace prawie nieuwzględnione podczas napisania Kodeksu z 1743 r. One nie są wspomniane w carskich rozkazach, ale z inicjatywy komisji były cytowane w tekście “*Praw, według których sądzony jest naród ukraiński*”. Wśród nich znalazła się praca Jana Kirsteina Cezaryna pt. “*Enchiridion, aliquot locorum Commonium Juris Majdeburgensis*”, która, nie patrząc na niewielką objętość, cieszyła się wielką popularnością na Ukrainie [3^{s.} 46]. F. Taranowski zaznaczał, że w raporcie członkowie komisji kodyfikacyjnej wspominali, że „*Enchiridion*” został przetłumaczony przypadkowo, [ponieważ wraz z innymi pracami B. Groickiego był umieszczony w jednej książce] [26^{s.} 51].

Jak już było wspomniane wcześniej współcześni niemieccy badacze jedynie częściowo zaliczają “*Enchiridion*” do źródeł prawa magdeburskiego, ponieważ większość jego norm należy do prawa rzymskiego i tylko niektóre z nich do prawa magdeburskiego [14^{s.} 124]. Jeszcze jedno źródło z tej grupy to dość znana na ziemiach Ukrainy Zachodniej ostatnia praca B. Groickiego “*Obrona sierot i wdów*”. W sądach ona jednak była stosowana nie dość często. Biorąc pod uwagę to, że rozprawa nie była wspomniana ani w carskich rozkazach, ani w liście tłumaczeń, komisja kodyfikacyjna zaznaczyła: “*Księga o obronie sierot i wdów wydrukowana była w niektórych Porządkach*” [3^{w.} 47]. A. Jakowliw uważa (choć jest to mało możliwe), że do dyspozycji komisji mógł być też zbiór zatytułowany „*Porządek...*”, do którego należała praca “*Obrona sierot i wdów*”. W tekście Kodeksu z 1743 r. ona była cytowana w określonym porządku – “*Porządek. O obronie sierot i wdów*” [28^{s.} 181].

Wśród źródeł, z których komisja kodyfikacyjna korzystała, ale z przyczyn już określonych nie cytowała w tekście pracy, przede wszystkim wymienia się prace M. Jaskiera. Dwie pierwsze były dokładnym tłumaczeniem niemieckich oryginalnych prac, a trzecia stała się swoistym indeksem poprzednich części [3^{s.} 48]. Rozprawy M. Jaskiera były dobrze znane badaczom prawa magdeburskiego J. K. Cezaremu, J. Tucholczykowi, P. Szczerbicowi, B. Groickiemu i in. Dokonując tłumaczeń prac B. Groickiego i P. Szczerbicza, okazało się, że nie są one dokładnym tłumaczeniem niemieckich oryginałów, a są uzupełniane z innych źródeł.

W raporcie sporządzonym przez I. Borozna dla kierownika zarządu Urzędu Hetmańskiego księcia Szachowskiego było napisane: komisja kodyfikacyjna postanowiła przetłumaczyć Zwierciadło saskie w 3 księgach napisanych w języku łacińskim bez podawania jego autora [27^{s.} 18–19]. Tym sposobem komisja uzasadniła potrzebę wykorzystania źródeł wychodzących poza granice określone w rozkazach cara i konieczność ich stosowania w wypadkach zaistnienia sprzeczności poszczególnych zagadnień w pracach B. Groickiego i P. Szczerbicza. F. Taranowski twierdzi, że komisja korzystała z niemieckich oryginałów prawa magdeburskiego i Zwierciadła saskiego [26^{s.} 48–50].

Niemieckie oryginały nie są wspomniane w tekście Kodeksu z 1743r.. Na liście książek, które komisja kodyfikacyjna wzięła ze sobą do Moskwy w 1735 r., znalazły się 3 prace Benedykta Karpocowa: “*Processur jiris*”, “*Definitiones Forenses*”, “*Practica rerum criminalium*”. W raporcie wspomina się, że one nie były tłumaczone. Jedynie niektóre normy dotyczące „*godności boskiej*” trafiły do Kodeksu z 1743 r.

Oprócz bezpośrednich źródeł prawa magdeburgskiego wykorzystanych do napisania „Praw, według których jest sądzony naród ukraiński”, szereg norm prawa magdeburgskiego trafiło do Kodeksu z 1743 r. poprzez Statut Litewski z 1588 r.¹³, s. 39¹. Tłumaczą to tym, że w 2 połowie XVI w. z powodu wpływów Polski na Litwie dobrze było rozwinięte prawo magdeburgskie. Na przykład spomiędzy członków komisji kodyfikacyjnej ds. napisania Statutu Litewskiego z 1588 r. znawcami i zwolennikami prawa magdeburgskiego był przewodniczący komisji, biskup wileński Walerian Protasewicz oraz znany znawca prawa magdeburgskiego wileński wójt Augustyn Rotund-Mełecki, który studiował na Uniwersytecie Wittenberskim (Saksonia) i przyjaźnił się z B. Groickim. O wpływie prawa magdeburgskiego na Statut Litewski pisali też A. Jakowliw, W. Maksymejko, O. Kistiakiwskii in.

Prawo magdeburgskie stało się podstawą napisania rozdziałów 2, 14–16, 23, 25–29 „Praw, według których sądzony jest naród ukraiński”. Rozdziały 3, 5–7, 9–12, 20, 22 sporządzone są z uwzględnieniem Statutu Litewskiego. Normy prawa magdeburgskiego zawarte były też w innych rozdziałach, ale w nieznacznym stopniu. Spomiędzy krótkich cytatów, na które powołują się autorzy Kodeksu z 1743 r. (całościowa ich treść została stracona), przeważają źródła prawa magdeburgskiego. Z 3031 cytatów 1580 – z księg prawa magdeburgskiego, 1006 – ze Statutu Litewskiego i 445 – z ukraińskiego prawa obyczajowego. Spomiędzy księg prawa magdeburgskiego najczęściej cytowane (526 cytatów) są „*Speculum Saxonum*” P. Szczerbicza i „*Jus Municipale*” (207 cyt.). Ogólna liczba cytatów z ropraw P. Szczerbicza wynosi 733. Inna grupa źródeł wykorzystywana przez członków komisji kodyfikacyjnej (645 odesłań), – to praca B. Groickiego i P. Kuszewicza „*Prawo chełmińskie*”. Z niej członkowie komisji wykorzystali 157 cytatów, „*Enchiridion*” J.K. Cezaryna był cytowany 35 raz²⁸, s. 3–491¹.

A. Jakowliw zauważał, że liczba cytatów ze źródeł prawa magdeburgskiego jest nieco zawyżona, ponieważ, stosując poszczególne normy prawa, komisja kodyfikacyjna niekiedy odwoływała się do różnych księg prawa magdeburgskiego o podobnej treści³, s. 67¹. Natomiast w porównaniu do prawa magdeburgskiego i Statutu Litewskiego liczba odesłań do ukraińskiego prawa obyczajowego jest nieco zaniżona, co związane jest z już wspomnianymi rozkazami cara, według których planowane było powstanie Kodeksu na podstawie 3 księg.

Inne liczby cytatów ze źródeł „Praw, według których sądzony jest naród ukraiński” podaje W. Miesiac: w 1716 punktach (artykułach) do Statutu Litewskiego odwołują się 417 razy, do niego dodatkowo – 264, do zbioru prawa magdeburgskiego – 357, do zbiorów prawa magdeburgskiego ze zmianami – 219, do Statutu Litewskiego wraz ze zbiorem prawa magdeburgskiego – 352, w tym 113 – z informacją o zmianach²⁵, s. 106–107¹.

Analiza cytatów ze źródeł stosowanych do napisania Kodeksu z 1743r. pozwala na stwierdzenie, iż podstawowymi źródłami „Praw, według których sądzony jest naród ukraiński” były zbiory prawa magdeburgskiego i Statut Litewski, Zwierciadło saskie i ukraińskie prawo obyczajowe.

Obok Statutu Litewskiego i prawa ukraińskiego prawo magdeburgskie należało do głównych źródeł kodyfikacji prawa na Ukrainie w XVIII – pierwszej ćwierci XIX w. Ono były stosowane prawie we wszystkich pracach kodyfikacyjnych. Obok prawa magdeburgskiego w pracach kodyfikacyjnych aktywnie stosowano jego odgałęzienie zwane prawem chełmińskim – mianowicie do napisania prac „Prawa, według których sądzony jest naród ukraiński” oraz „Zbiór praw małosyjskich”. Stosowanie prawa magdeburgskiego cechuje widoczny wpływ recepcji prawa rzymskiego na prawo ukraińskie.

The Magdeburg Law as a source of Ukrainian law codification XVIII-early XIX century. The article shows the role and place of the Magdeburg law in the codification of Ukrainian law in XVIII-early XIX century. Also in the article were analyzed the conditions and causes of the codification of Ukrainian law. Was high lightened in details the creation of the Code 1743, "Law, which is suing malorosiyskiy people", "Process kratkogo prykaznogo" 1734, "Court and punishment in the courts malorosiyskiy" 1750, "Collection of malorosiyskiy rights" 1807. In the article the sources of Magdeburg law that were used in the codification of Ukrainian law were investigated.

1. Кульчицький В. Історія держави і права України: підручник / Володимир Кульчицький, Борис Тищик. – К., 2007. – 624 с. (Kulczyckij W. Istorija derzawy i prava Ukrajinu: pidrucznyk / Wołodymyr Kulczyckij, Borys Tyszczuk. – К., 2007. – 624 s.).
2. Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Московським царем Олексієм Михайловичем 1654 р. / А. Яковлів // Переяславська рада 1654 року : історіографія та дослідження / ред. Павло Сохань. – К. : Смолоскип, 2003. – XX, 888 с. (Jakowliw A. Dohowir het'mana Bohdana Chmelnyc'koho z moskows'kym carem Ołeksijem Mychajłowyczem 1654 r. / A. Jakowliw // Perejasławs'ka rada 1654 roku: istoriografija ta doslidzennia / red. Pawło Sochan'. – К.: Smołoskyp, 2003. – XX, 888 s.).
3. Яковлів А. Український кодекс 1743 року "Права, по которимъ судится малоросійській народъ". Його історія, джерела та системний виклад змісту / А. Яковлів // Записки НТШ, Т. 159. – Мюнхен : Заграв, 1949. – 211 с. (Jakowliw A. Ukrajins'kyj kodeks 1743 roku „Prawa, po kotorym suditsia malorossijskij narod”. Joho istorija, dzerela ta systemnyj wykład zmistu / A. Jakowliw // Zapysky NTSZ. T. 159. – Miunchen: Zahrawa, 1949. – 211 c.).
4. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А.П. Ткач. – К., 1968. –170 с. (Tkacz A.P. Istorija kodyfikaciji dorewolucijnoho prava Ukrajinu / A.P. Tkacz. – К., 1968. –170 s.).
5. Кистяковский А. Права, по которым судится малороссийский народ / Александр Кистяковский // Журнал гражданского и уголовного права – К., 1879. – Год девятый. – Книга третья. – Май–Июнь. – С. 1–110. (Kistiakowskij A. Prawa, po kotorym suditsia malorossijskij narod / Aleksander Kistiakowskij // Żurnał graždanskogo i ugołownogo prava. – К., 1879. – God devjatyj. – Kniga tretja. – Maj–Ijun'. – S. 1–110.)
6. Jakowliw A. Das deutsche Recht in der Ukraine und seine Einflüsse auf das ukrainische Recht im 16–18 Jahrhundert / Andrij Jakowliw. – Leipzig : Hirzel, 1942. – 220 S.
7. Lück H. Über den Sachsenspiegel: Entstehung, Inhalt und Wirkung des Rechtsbuches / Heiner Lück. / Schriftenreihe der Stiftung Dome und Schlösser Sachsen- Anhalt 1. – Halle an der Saale: Verlag Janos Stekovics, 2005. – 108 S.
8. Lieberwirth R. Das Privileg des Erzbischofs Wichmann und das Magdeburger Recht / Rolf Lieberwirth // Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig : Philologisch–historische Klasse. – Berlin : Akademie Verlag, 1982. – Bd. 122. – H. 4. – 28 S.
9. Василенко М.П. Матеріали до історії українського права / М.П. Василенко // Збірник соціально–економічного відділу ВУАН. – К. : ВУАН, 1929. – № 11. – 336 с. (Wasylenko M.P. Materiały do istoriji ukrajins'koho prava / M.P. Wasylenko / Zbirnyk socialno-ekonomicznoho viddilu WUAN. – К. : WUAN, 1929. – № 11. – 336 s.)
10. Пашук А. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. (1648–1782) / Андрій Пашук. – Львів : Вид-во ЛДУ, 1967. – 179 с. (Paszuk A. Sud i sudoczynstwo na Liwobereznij Ukraini w XVII–XVIII st. (1648–1782) / Andrij Paszuk. – Lwiv : Wyd-wo ŁDU, 1967. – 179 s.)
11. Ткач А. П. Історія кодифікації дореволюційного права України / А.П. Ткач. – К., 1968. –170 с. (Tkacz A.P. Istorija kodyfikaciji dorewolucijnoho prava Ukrajinu / A.P. Tkacz. – К., 1968. –170 s.).

12. Стороженко М. Фамільний архів Стороженків / М. Стороженко. – К., 1908. – Т. 6. – 712 с. (Storozenko M. Familnyj archiw Storozenkiw / M. Storozenko. – K., 1908. – T. 6. – 712 s.)
13. Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa magdeburgskiego / Bartłomiej Groicki. – Kraków, 1629 (perewid. : Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa magdeburgskiego w Koronie Polskiej. – Warszawa : Wyd. Prawnicze, 1953. – 259 s. (= Biblioteka dawnych polskich pisarzy–prawników. – T. 1).
14. Lück H. Magdeburger Recht in der Ukraine // ZNR. – 1990. – № 12. – S. 113–126.
15. Ткач А. “Суд і розправа” Ф. Чуйкевича – пам’ятник феодального права України XVIII ст. / А. Ткач // Вісн. Київ. ун-ту : Сер. Економіки і права, 1962. – № 5. – С. 122–127. (Tkacz A. „Sud i rozprawa” F. Czujkewycza – pamjatnyk feodalnoho prawa Ukrainy XVIII st. / A. Tkacz // Wisn. Kyjiw. un-tu : Ser. Ekonomiky i prawa, 1962. – № 5. – S. 122–127.)
16. Чехович В. Книга Статут и прочие права Малороссийские (1764) // Юридична енциклопедія : у 6-ти томах / В. Чехович ; [ред. кол.: Ю.С. Шемшученко та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 2001. – Т. 3. – 789 с. (Czechowycz W. Книга Statut i proczije prawa małorossijskije (1764) // Jurydyczna encykłopedija ; u 6-ty tomach / W. Czechowycz ; [red.kol.: J.S. Szemszuczenko ta in.]. – K.: Ukrajins'ka encykłopedija, 2001. – T. 3. – 789 s.)
17. Groicki B. Artykuły prawa magdeburgskiego, które zowią Speculum Saxonum z łacińskiego języka na polski przelożone / Bartłomiej Groicki. – Kraków, 1629 (перевид. : Groicki B. Artykuły prawa magdeburgskiego. Postępek sądów około karania na gardle. Ustawa płacej u sądów. – Warszawa : Wyd. Prawnicze, 1954. – 259 s. + XI (= Biblioteka dawnych polskich pisarzy–prawników. – T. 2).
18. Ткач А. “Екстракт малоросійських прав” 1767 р. – цінна пам’ятка права України / А. Ткач // Вісник Київ. ун-ту : Сер. Право., 1965. – № 6. – С. 82–94. (Tkacz A. „Ekstrakt małorossijskich praw” 1767 r. – cinna pamjatka prawa Ukrainy / A. Tkacz // Wisn. Kyjiw. Un-tu: Ser. Prawo., 1965. – № 6. – S. 82–94.)
19. Шемшученко Ю. // Юридична енциклопедія : у 6-ти томах / [ред. кол.: Ю.С. Шемшученко та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 1998. – Т. 1. – 669 с. (Szemczuszenko J. Jurydyczna encykłopedija : u 6-ty tomach / [red.kol.: J.S. Szemszuczenko ta in.]. – K.: Ukrajins'ka encykłopedija, 1998. – T. 1. – 669 s.)
20. Гончаренко В. Д. Екстракт малоросійських прав // Юридична енциклопедія : у 6-ти томах / [ред. кол.: Ю.С. Шемшученко та ін.] – К. : Українська енциклопедія, 1999. – Т. 2. – 741 с. (Honzarenko W.D. Ekstrakt małorossijskich praw // Jurydyczna encykłopedija : u 6-ty tomach / [red.kol.: J.S. Szemszuczenko ta in.]. – K.: Ukrajins'ka encykłopedija, 1999. – T. 2. – 741 s.)
21. Василенко Н. Экстракт из указов, инструкций и учреждений с разделением по материям на девятнадцать частей / Н. Василенко. – Чернигов, 1902. – 296 с. (Wasylenko N. Ekstrakt iz ukazow, instrukcij i ucziezdenij s razdielenijem po materijam na dziewiatnadciat' czastiej / N. Wasylenko. – Czrnigow, 1902. – 296 c.)
22. Чехович В. Екстракт із указів, інструкцій і установлень // Юридична енциклопедія : у 6-ти томах / В. Чехович ; [ред. кол.: Ю.С. Шемшученко та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 1999. – Т. 2. – 741 с. 9 (Czechowycz W. Ekstrakt iz ukaziw, instrukcij i ustanowleń // Jurydyczna encykłopedija : u 6-ty tomach / W. Czechowycz [red.kol.: J.S. Szemszuczenko ta in.]. – K.: Ukrajins'ka encykłopedija, 1999. – T. 2. – 741 s.)
23. Собрание малороссийских прав 1807 г. / сост. К. А. Вислобоков и др. – К.: Наукова думка, 1993. – 368 с. (Sobranije małorossijskich praw 1807 r. / sost. K.A. Wisłobokow i dr. – K: Naukowa dumka, 1993. – 368 c.)
24. Яковлів А. До історії кодифікації українського права XVIII в. / А. Яковлів // Праці історико-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1937. – Т. 2. – С. 70–79. (Jakowliw

- A. Do istoriji kodyfikacii ukrains'koho prava XVIII st. / A. Jakowliw // Praci istoryko-filolohicznoho towarzystwa w Prazi. - Praha, 1937. – T. 2. – S. 70–79.).
25. Месяц В. История кодификации права на Украине в первой половине XVIII в. / В. Месяц. – К., 1963. – 208 с. (Miesiac W. Istorija kodifikacii prava na Ukrainie w pierwoj połowinie XVIII w. / W. Miesiac. – K., 1963. – 208 s.).
26. Тарановский Ф. В. Обзор памятников магдебургского права западно-русских городов литовской эпохи : ист.-юрид. исследование / Ф.В. Тарановский. – Варшава : Тип. Варшавск. учеб. окр., 1897. – 203 с. (Taranowskij F.W. Obzor pamiatnikow magdeburgskogo prava zapadno-russkich gorodow litowskoj epochi : ist.-jur. Issledowanija / F.W. Taranowskij. – Warszawa : Tip. Warszawsk.uczeb.okr, 1897. – 203 s.)
27. Теличенко И. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода Законов / И. Теличенко // Киев. Старина, 1888. – Т. 22. – С. 415–466. (Teliczenko I. Oczerk kodifikacii małorossijskogo prava do wwdienija Swoda Zakonow / I. Teliczenko // Kijew. Starina, 1888. – Т. 22. – S. 415–466.).
28. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. / упоряд. та автор нарису К.А. Вислобоков ; відп. ред. Ю.С. Шемшученко. – К., 1997. – 548 с. (Prawa, za kotorymi sudsitsia małorosijskij narod 1743 r. / uporiad. ta avtor narysu K.A. Wyslobokow : widp. red. J.S. Szemszuczenko. – K., 1997. – 548 s.).